ढोल

आदिवासी बोलीभाषेचे नियतकालिक

भिल विशेषांक

अहिराणी

अंक ३ : फेब्रुवारी २०००

ढोल

आदिवासी बोलीभाषेचे नियतकालिक

मुख्य संपादक : अरुणा जोशी
अहिराणी आवृत्तीचे संपादकः डॉ. सुधीर देवरे

भाषा संशोधन प्रकाशन केंद्र, वडोदरा

ढोल : आदिवासी बोलीचे नियतकालिक
अहिराणी : अंक ३ : फेब्रुवारी २०००

प्रकाशक
भाषा संशोधन-प्रकाशन केंद्र
६, युनायटेड ॲव्हेन्यू, दिनेश मिल जवळ
वडोदरा- ३९० ००७

मुद्रक
आकार ऑफसेट
दांडिया बाजार, वडोदरा-३९० ००१

छायाचित्रे
चक्रधर सासवडे, धर्मेश भावसार

रेखाचित्रे
हरि मानसिंह राठवा

मूल्य
ह्या अंकासाठी रू. २५/-
प्रति अंकी रू. १५/- (+ रु.५ आवश्यक तेथे टपालखर्चासाठी)
वार्षिक वर्गणी रू. ३०/-(टपालखर्चासह, प्रतिवर्षी दोन अंकांसाठी)

वर्गणीसाठी संपर्क
भाषा संशोधन-प्रकाशन केंद्र, ६ युनायटेड ॲव्हेन्यू, दिनेश मिलजवळ, वडोदरा-३९० ००७, गुजरात.
डॉ. सुधीर देवरे, बस स्थानकामागे, सटाणा-४२३ ३०१, जि. नाशिक, महाराष्ट्र.

अनुक्रमणिका

झाबुआ जिलानो झुझार आदिवासी...

घनश्याम गढवी

घनश्याम गढवी ह्या अहमदाबादमा ऱ्हातंस, पन त्यासनी मध्यप्रदेशना भिलस्मा खूप वर्षसपशीन काम करेल शे. त्यासनी गुजराती भाशामा लिहेल ह्या गीत अठे गुजरातीमाच (पन मराठी अक्षरसमा) दिधेल शे.

झाबुआ जिलानो झुझार आदिवासी...

लुंटफाट वेर जूनां ! दारू अने देकारा
अनर्थ खून खराबी खूंखार आदिवासी !

तिरकामठु ने भालो को धारीयुं कटारी
गोफण गीलोल पत्थर तरवार आदिवासी !

होहो करीने धूणे बेसीने कोइ खूणे
छे आंधळी श्रद्धानो अवतार आदिवासी !

माथे रंगीन पट्टी गाले ने भाले छुंदणां
केडे घुघरीयो धमके शणगार आदिवासी

जुनी लंगोटी बदले उडावे मांस लोचा
ढींचे शराब नाचे तहेवार आदिवासी !

जे रीते कशुंये न चालवानो संभव
ओ रीते चलावे संसार आदिवासी !

मां हिंदनो पनोतो कुमार आदिवासी
आखा जगतनो लागे उतार आदिवासी !

लइ ले तो जीव लइ ले भेंकार आदिवासी
दइ दे तो शीश दइ दे दिलदार आदिवासी !

सरकारनी दया छे जंगल उपर छे पहेरा
भटकी रह्यो छे भूख्यो बेकार आदिवासी !

सरकार ने शरम ओ बन्ने विरोधी तत्त्वो
उपचार विण कणसतो बिमार आदिवासी !

दे व्याज उंधी कांधे, बेठा दलाल खांधे
कल्पी शकेज क्यांथी उद्धार आदिवासी !

छे प्रेम निखालसता, छे अणसमज गुलामी
शिकारी खुद थयो छे शिकार आदिवासी !

त्यां छाजुं छानुं रोइ आकाश सामुं जोइ
कोने करी रह्यो छे पोकार आदिवासी

ओ पण कशुं न समजे, ओने कोइ न समजे
कोनो अहीं ओ माने आभार आदिवासी !

जे दी' प्रगटशे ज्वाळा ब्रह्मांड भडके बळशे
धुंधवाइ बहु रह्यो छे अंगार आदिवासी !

संपादकना दोन शब्द

जगमजारली कोनतीबी येक उलशी संस्कृतीनं रूप हायी विश्व संस्कृतीनंच येक दर्शन ऱ्हास. म्हनून भारतमजारला आदिवासीसनी संस्कृतीना अभ्यास हाऊ विश्वसंस्कृतीनाच येक 'अविभाज्य' भाग शे. 'ढोल' ह्या नियतकालिकमजारतीन आदिवासी संस्कृतीना आविष्कार व्हताना दिसना तरी आपू जागतिक संस्कृतीनंच येक विशिष्ट रूप समजी घी राह्यनूत, आशे म्हननं पडयी.

जगप्रसिध्द चित्रकार व्हॅन गॉफ आनि गोगा, आदिवासी लोकस्मा जाईसन राह्यनात. आदिवासीसमा राहिसन त्यास्नी आदिवासीपन 'आत्मसात' कयं. तो आदिवासीपनना अनुभव आपली कलामजारतून चित्रासमजारतून आविष्कृत कराले लागनात. आनि त्या कलाकार म्हनीसन अमर जयात. कुसुमाग्रज ह्या मराठी कवी. यासनीबी पेठ, सुरगाना, ठाना ह्या महाराष्ट्रमजारला आदिवासी भागमा आदिवासीसकर्ता खूप योजना सुरू कया व्हत्यात. त्यामा ग्रंथालय, पुस्तक पेटी अशा काही महत्वन्या प्रबोधन योजना व्हत्यात. ज्ञानपीठ आनि मॅगेसेस पारितोषिक प्राप्त महाश्वेता देवी ह्या महान लेखिकासुध्दा लेखकपन जपासाइ आदिवासीसनी सेवा करनंच आपलं पहिलं कर्तव्य मानतंस, परत्येक मोठा कलाकार हाऊ आदिवसीपनकर्ता झपाटेल ऱ्हास, आशाच ह्यावरून अनुमान काढता यी. डॉ. गणेश देवी हायीबी येक ठळक उदाहरन शे.

व्याधना बानघाई 'मैथुनमग्न' जोडी मजारलं येक पाखरू घायाळ जयं, म्हनून वाल्मिकले जी पीडा जयी त्यामजारतून पहिली कविता जन्मले वनी. यामा व्याध हाऊ जशा आदिवासी शिकारी शे, तशाच पहिला कवी वाल्मिकी हाऊ सुध्दा आदिवासीच शे.

आदिम मानव म्हनजेच आदिवासी. आदिवासी शिकार कराकर्ता यातुविधीना वापर करे. म्हनजे शिकारले जावानं आगोदर तो आपली गुहामा शिकारना-प्रानिसना चित्र काढे. आनि त्या चित्रस्ले बान मारे. म्हनजे आता आपुले शिकार मिळयी, आशी त्यानी श्रध्दा राहे. ह्या यातुविद्याना प्रसारमजारतून शिल्प-चित्र ह्या कलास्ना उगम जया. म्हनजे 'चित्र-शिल्प' ह्या कलास्ना जन्मले आदिवासीसनी 'महत्वपूर्न भूमिका' शे, आशे ध्यानात येस.

शिल्प-चित्रसनागतच वाङ्मय ह्या कलाबाबतबी म्हनता यी. येगयेगळ्या घटनासना आनंद आनि शोक साजरा कराकर्ता ज्या गाना आदिवासी आपोआप गावाले लागनात त्या कवितास्ले आज आपू लोकगितं म्हनतंस. लोकगितं, लोककथा, आख्यान, मंत्र ह्या आदिवासीसन्या वाङ्मयीन कलाकृतीच शेतीस.

आपला भारत देशमा आदिवासी जमाती खूप मोठा परमानखाल शेतीस. ह्या आदिवासीसमुळेच भारतन्या सांस्कृतिक परंपरा शाबूत शेतीस. भारतमजार गोंड, मुंडा आनि भिल ह्या मुख्य आदिवासी जमाती शेतीस पैकी महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गुजरात आनि राजस्थान ह्या राज्यसमा भिल आदिवासी खूप संख्यासमा शेतंस. त्यासनी सगळी लोकसंख्या जवळ जवळ दोन कोटी व्हयी अशा अंदाज शे. येवढा मोठा आकडा पाह्या

ते येखादा उलसा देशनी लोकसंख्या येवढी भिलसनी लोकसंख्या शे. म्हनून हाऊ 'ढोल' ना अंक खास 'भिल संस्कृतीना विशेष अंक' म्हनीसन प्रसिध्द व्हयी ऱ्हायना. यावात महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गुजरात आनि राजस्थान ह्या चारी राज्यस्मा राहनारा भिल समाजना सांस्कृतिक, आर्थिक, मानसिक वृत्ती प्रवृत्तीसना आढावा पाव्हाले-वाचाले मिळई. मांगला दोन अंकसनागतच हाऊ अंक सुध्दा अभ्यासूसले 'संग्राह्य' अंक वाटई अशी आशा शे.

अहिरानीमा आजपावत थोडाबहुत पुस्तकं प्रकाशित व्हयेल शेतंस. त्यासना लेखकसना 'उल्लेख' बी ढोल ना मांगला दोन अंकसना 'संपादकना दोन शब्द' समा करेल शे. अहिरानीवरला ह्या बहुतेक पुस्तकसनं माध्यम तरीबी मराठीच शे. मात्र 'ढोल' हायी अहिरानी भाशामा पहिलं नियतकालिक शे, आनि ह्या नियतकालिकनं सगळं माध्यम अहिरानी शे. अहिरानी भाशामा अमूक येक पहिलं नियतकालिक निंघनं व्हतं, आशे जर कोनले माहिती व्हही ते तशे त्यास्नी आमले जरूर सांगवा. म्हनजे 'अहिरानी ढोल' अंकले 'पहिलं' हायी विशेषन लावनं आम्ही बंद करसूत.

बडोदानी 'भाशा संशोधन केंद्र' हायी सेवाभावी संस्था शे. हायी केंद्र, भाशा आनि आदिवासीसकर्ता काम करस. संस्थाले कोनतंबी शासकीय अनुदान नही. तशेच 'ढोल' ना कोनताच अंकमा येकबी जाहिरात प्रकाशित व्हत नही, हायीबी आपला ध्यानात वनं व्हयी. ढोलना पाचशे अंक निंघतंस. आनि पाचशे जन जरी वर्गनीदार जयात तरी सगळा खर्च वसूल व्हनार नही. म्हनून थोडाबहुत भार हलका व्हवाकर्ता का व्हयेना परत्येक अहिरानी भाशिकनी 'ढोल' ना वर्गनीदार सभासद व्हवाले पाहिजे, आशा आम्हना आग्रह शे. तुम्हना प्रतिसादनी वाट पाही राहिनूत.

-डॉ. सुधीर देवरे
बसस्थानकाच्या मागे, सटाणा-४२३ ३०१, जि. नाशिक (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी- ०२५५५-२१३५७

भाशा वृत्त

अरुणा जोशी

सौ. अरुणा जोशी ह्या सगळा 'ढोल' समूहन्या संपादिका शेत. तशेच भाशा संशोधन केंद्रमा कार्यरत, आदिवासी कार्यकर्ता संघटक आनि मराठी, गुजराथी, इंग्रजी हिन्दी भाशा जानकार. भाषा केंद्रनी आजपावतनी नवीन कामगिरी तशेच पुढे सुरु करानं कामसना बाबतमा आठे त्यास्नी लिहेल शे.

मांगला येळे आपू ढोलमातून भेटनूत त्याले आता खूप महिना व्हयी गयात. आदिवासी भाशा, कला आनि संस्कृतीनं जतन कराकर्ता भाशा केंद्रनी आपला प्रयत्न चालू ठी येल शेतंस. हायी काम करता करता ध्यानात इयेल गोट म्हनजे येकते संस्कृतीनं जतन कराकर्ता आदिवाशीसमा त्याना सगेंच आधुनिक जगमा बाकीना समाजससांगे टिकाकर्ता तो आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गोष्टीसमा सुद्धा सक्षम आनि स्वयंपूर्न म्हनीसन उभा राव्हाले पाहिजे. आनि त्यानामा आत्मविश्वास सुद्धा जागा व्हवाले पाहिजे. मांगला काही महिनासमा भाशा केंद्रनी याकर्ता काही ठाम पावलं उचलात.

मांगला येळे सांगेल परमाने तेजगढले आदिवासी कलाकारसनी सहकारी मंडळ सुरू व्हयेल शे. हायी मंडळी आता जागोजागे कला हस्तकलाना प्रदर्शनमा भाग घीसन आपला व्याप वाढावाले लागी. बागे बागे ह्या सगळा कार्यक्रमसनं व्यवस्थापनबी ह्या मंडळमझारला कलाकार सवताच पाव्हाले लागनात. हायी स्वयंपूर्ण कला जगमा ठसा उमटावाले लागी. उलसं कर्ज काढाकर्ता बचती पाडा सुरू करीसन त्यासनं सरकारी बँकाससांगे गाठ घाली देवानं कामबी व्हयेल शे. आगोदर ह्या योजनासकर्ता रोटरीक्लब सारखी जागतीक संस्थानीबी खूप मदत दिधी आनि त्यानंतर ते खूप संस्थासनी मदत करानी तयारी दखाडी आनि ग्रामीन प्रदेशसमा आनि बडोदा शहरमजारला मजूरी करनारा आदिवासीसकर्ता ती राबाडाना विचार सुरु शे.

तेजगडना आजूबाजूना भागातला जवानसकर्ता येक संगणक शिक्षन केंद्र भाशाना जवान कार्यकर्तासनी सुरू करेल शे. तेजगडसारखा उलसा गावातला, ज्यासनी संगणक कैन्हच पाह्याबी नव्हता, आशा आदिवासी बिनआदिवासी जवानसकडथायीन ह्या केंद्रले खूप मोठा प्रतिसाद मिळना, आनि आता ह्याच जवान संगणकवर पुस्तकं तयार कराले लागनात. आदिवासी आनि संगणक ह्या दोन्हीसले सपनातबी एकत्र पाह्या नहीत आशा समाजले ह्या जवान कार्यकर्तासनी आपला आत्मविश्वासमुळे येक आदर्श घाली दिधा.

आपला जन्मोजन्मीना व्यवसायवर उद्योगसवर विज्ञान प्रगतीमुळे गदा वनी त्यामुळे इंग्रजसले त्यासनी खूप इरोध कया, आशा फिरस्त्या जमातीसले इंग्रजसनी अखेर तुरुंगात टाकीसन येक जाहिरनामा काढीसन त्यासले कायमनं गुन्हेगार ठरायं. पारधी, वडार, येराकुला, सांसी, छारा, वाघरी, चामठा, साबर अशा खूप जातीसना कपाळवर जन्मताच गुन्हेगार शिक्का स्वतंत्र भारतमाबी आजून पुसायना नही आनि ह्या जातीसवर आजूनबी अत्याचार सुरुच शेतंस. आशा जातीसवरला अन्यायविरूद्ध लढाकर्ता आनि त्यासले मदतना हात देवाकर्ता भाशा केंद्रना पुढारपनखाल DNTRAG

भटक्या विमुक्त जमाती हक्क रक्षण समीती मांगला वरीसलेच स्थापन जयी व्हती. निरपराध माणूसले योग्य न्याय मिळायी देवाकर्ताच ह्या येगयेगळा समाजसनं संघटन करी त्यास्नामा जागृती करीसन नवीन नवीन कल्यानकारी उपक्रम सुरू कराले भाशा केंद्रले यश मिळेल शे. इंग्रजीमा बुधन ह्या नावनं येक नियतकालीक कायम निंघस त्यानासंगे आता DNTRAG कडून गुजराती आनि मराठीमाबी ह्या कामकर्ता उलश्या पत्रिका सुरू करेल शेतीस.

ह्या सगळा कामं ते शेतंसच पन आदिवासी भाशा कला, इतिहास, संस्कृति संशोधन संकलनना कामलेबी भाशा केंद्रनी चालना दिधी. आशा सगळा अभ्यास प्रकल्पसमा येक खूप मोठं पाउल भाशा केंद्रनी उचलं, ते म्हणजे, तेजगडले 'राष्ट्रीय आदिवासी अकादमी' उभी करानं काम. तेजगडलेच दहा येकर जमिनना तुकडा सरकारकडथायीन मिळावाकर्ता भाशा केंद्रले यश वनं आनि त्या जमीनवरच १५ जून ९९ ले राष्ट्रीय आदिवासी अकादमीना कोनशिला समारंभ जया. १९ आक्टोबर- दसरानं दिवस आदिवासी मेळावा सोबतच अकादमीना पाया भरानी सुरूवात कयी. जानेवारी २००० पशी अकादमीमा 'Post Graduate Research Orientation Courses' सुरू व्हतीन. भारतभरना आदिवासी कलाकार-कारागिर यासनं सांगेच आदिवासीसबद्दल इतिहास, मानववंशशास्त्र, पुरातत्व, स्थापत्य, शेती आणि ग्रामीन तंत्रज्ञान, भाशा, साहित्य, कला, डिझाईन, विज्ञान, वैद्यक आशा कितीतरी क्षेत्रसमा संशोधन करनारा संशोधकसकर्ता हायी अकादमी माहेरघर वाटयी. आदिवासीसबद्दल निरनिराळ्या संस्थासमा काम करनारा, सरकारी खातासमा नोकरी करनारा उमेदवारसलेबी ह्या अकादमीना फायदा घेता यी. पन हायी अकादमी नुसती पुस्तकी अभ्यास संशोधन करनारी संस्था नही, ते जिताजागता आदिवासीससंगे राहतीन, काम करतीन, आशी त्यासनी सवतानी संस्था राही. आठे आदिवासी कलाकार, वैदू, शेतकरी बाहेरून इयेल संशोधकले, तज्ञले बरोबरीना नाताखाल आपली कला सादर करी दखाडयी. आदिवासीसना रोजना जगाशी सुद्धा अकादमीनं नातं राही. ह्या भागमा वाढेल चोरी दरोडासबद्दल भाशा केंद्रनी इठला पोलीस खातासांगे आदिवासीसना प्रत्यक्ष संवादना येक कार्यक्रम कया. त्यामा निव्वळ तोंडी आमंत्रणवर ह्या भागातला तीन हजार आदिवासी हजर ऱ्हायनात. हाऊ भाशा केंद्र आनि आदिवासी अकादमी यासना आदिवासीससांगे कशे जवळनं नातं शे, त्याना बोलका पुरावा शे. यानंबरोबरच दरवरीसले तिरकामठा स्पर्धा आनि नाचना मेळावाबी व्हंस.

आदिवासी अकादमीनं बांधकाम तज्ञ आर्कीटेक्टनी देखरेखखाल पन तरीबी आदिवासी शैलीमा आनि आदिवासी कारागीर-तंत्रज्ञसकडथायीन व्हयी राह्यनं. ह्या अकादमीनी इमारतमा वाचनालय, वस्तुसंग्रहालय, कार्यशाळा, व्याख्यान आनि संवादकर्ता जागा, ऱ्हावाकर्ता घरं, डॉक्युमेन्टेशन सेंटर, प्रिंटींग प्रेस, विज्ञान केंद्र आशा निरनिराळ्या सोयी ऱ्हानार शेतीस. आनि इमारतना परीसरमा आपला देशी झाडसनी लागवड करनी शे. परत्येक झाडले आदिवासी जातनं नहीथे आदिवासी भाशानं नाव देनं शे. म्हनजे आठे जित्त जागतं सळसळतं आदिवासी जनवन-भाशावन तयार व्हयी. आनि त्यानी कुशीमा आदिवासी अकादमी सुदृढ व्हयी, मोठी व्हयी.

आदिवासी अकादमी ज्या भुईवर उभी राही ऱ्हायनी, त्या परिसरमा फिरता फिरता येक दिवस डॉ. गणेश देवी आनि कार्यकर्तासले मातीना भांडाना येक तुडका मिळना. कुतुहलखाल जानकारसले तो दखाडा ते तो खूप प्राचीन व्हता आशे समजनं. त्यानंतर मंग पुरातत्व विभागनी तठे जरासं संशोधन कयं ते तठे कोराजना डोंगरवर चढत जायेल येक खूप मोठी दगडी भीत सापडनी. आनि मातीना भांडासना खूप 'अवशेष' सापडनात. यावरतीन आठे खूप जुनी मानवी वस्ती व्हयी आशा अंदाज करता येस. आनखी सखोल संशोधन सुरू शे. ह्या प्राचीन वसाहतपशी आजन्या स्थानिक आदिवासी वस्ती पावतना येक सलग परंपराना मागोवा घेता येवानी शक्यता शे.

आदिवासी संस्कृती, भाशा, इतिहास, समाजजीवन, ह्या सगळासविशयी हायी सगळी चळवळ भाशा केंद्रनी आपला सगळासना सहकार्यखाल हातात घियेल शे. त्यावातून गंजच साहित्य, संशोधन, माहिती हातात येनार शे. ते सगळं आदिवासी आनि बाकीना सगळा लोकसपावत येगयेगळा रूपमा पोचाले पाहिजे. कारन त्यानामुळेच समाज

'परिवर्तन' घडी येवानी खात्री दखास. त्याकर्ता त्यानं प्रकाशन व्हवाले पाहीजे. वितरन व्हवाले पाहीजे. सध्या भारतमा ज्या प्रकाशन संस्था शेतीस त्या मदत करतीनबी. पन शंभर टक्का हायी कार्य येक चळवळ म्हनीसन ह्या प्रकाशनन्या संस्था राबाडतीनच आशे नही. भाशा केंद्रनी समाज 'परिवर्तन' कर्ता संस्कृती, भाशा, इतिहास यासना बद्दल तयार व्हनारी माहिती सर्व समाजना लोकसपावत धाडाकर्ता आपली प्रकाशनसंस्था सुरू कराना निर्नय घियेल शे. २४ सप्टेंम्बरले ह्या इशयवर बडोदाले चर्चा घिदी व्हती. लवकरच भाशा प्रकाशन पूर्न रूप घी. तशे पाह्य ते 'ढोल' हायी ह्या प्रकाशन संस्थाना पायाच शे.

आदिवासीन्या समृद्ध प्राचीन परंपराना अभिमान करता करता त्याना आजना वर्तमानकडे डोकेझाक करामा काहीच अर्थ नही. आजना आदिवासी येकते जंगलमा पाडासवर निराश व्हयी बशेल शे. नहीथे गावमजारला तुटपुंजा उत्पन्नवर भागत नही म्हनून शहरकडे धाई राह्यना. शहरसमजारला रस्तासना, इमारतीसना बांधकामवर माल देवाकर्ता, खडी फोडाकर्ता तो सगळीकडे 'उपलब्ध' शे. तो आपलं शरीर इकी ऱ्हायना आनि रातले रस्ताना काठले, कचरापेटीना बाजूले पडी ऱ्हास. आशा आदिवासीसनं समोर संस्कृतीन्या बाता मारनं म्हनजे नुसता बकवास. पन थोडसं बोलं तरी ध्यानात येस, मांगे ठी इयेल ठेवा त्यानी आजूनबी मनात जपाडी ठियेल शे. म्हनून थोडसं निमित सापडताच तो आपला गावले जायी येस. शहरात येताच तो मुळ उखडेल अवस्थामा वेठबिगारीनं जिनं जगी ऱ्हास. येकटा बडोदा शहरमा ६० ते ७० हजार आदिवासी मजूरीकर्ता इयेल शेत. यासनापैकी बहुतेकसना आपला मूळ गावशी सबंध जवळ जवळ तुटेलनागतच शे. आनि शहरमाते त्याले कुठेच जागा नही. बाकीना कित्येकजन ते 'स्थलांतर' करनारा पाखरसनागत मोसममा आपला गावले जाई येतंस आनि कामना मोसममा शहरात यी ऱ्हातंस. पन ह्या कोनीच शहरना रहिवासी म्हनीसन कागदोपत्री येत नहीत म्हनून त्यासले कुठेच जागा मिळत नही. याकर्ता काही करवा आशे वाटंस आनि म्हनून बडोदा शहरमजारला काही विचारी मित्रसनी मदत घीसन भाशा केंद्रनी 'चौथरा' हाऊ कार्यक्रम करानं ठरायेल शे. बडोदा शहरमा आदिवासीसले येक करीसन, त्याले बोलतं करानं, आनि त्याले त्यांन भावविश्वबी परत मिळाइ देवानं, आशा कार्यक्रमले आठे दिवसेंदिवस चांगला प्रतिसाद मिळी ऱ्हायना.

ह्या सगळा उपक्रमसबद्दल मोठा आवाजात आज सांगानं कारन आशे शे, यावातला बराच उपक्रम 'स्थानिक' पातळीवर चालू शकनारा शेतंस. आदिवासी जीवनमा 'आमूलाग्र' बदल घडायी आनना व्हयी आनि तोबी त्याना मुळं त्यानीच मातीमा घट्ट रूइ ठीसन, ते यासना सारखा उपक्रम जागोजागे हातात घेनं गरजनं शे. येगयेगळा आदिवासी भागसमा आशा कार्यक्रम स्थानिक आदिवासी कार्यकर्तासनी हातात घेवाले पाहिजेत. 'चौथरा' आनि 'बचती पाडा' ह्या जर गावोगाव आनि शहरसमा सुरू जयात ते बागे बागे आपापला गावसमा त्या समाज बदलना केंद्र व्हव्हू शकतीन. त्यानामुळे आगोदर सांगं तशे आदिवासी सवताले खूप 'सक्षम' आनि 'स्वयंपूर्ण' समजाले लागयी.

आगस्ट १९९८ ना 'ढोल' ना अंकमा 'भाशा केंद्र' ह्या लेखमां डॉ. गणेश देवी यासनी लिहेल व्हतं, भाशा केंद्र म्हनजे फक्त बडोदा आनि तेजगड आठे वशेल एक संस्था नही, तशेच सरकारी खातं नही. भाशा केन्द्रले सरकारनं अनुदानं मिळत नही. मना मते, भारतना अनेक प्रांतात पसरेल मन्हा असंख्य सहकारीसना मनात, आदिवासी प्रजाबद्दलना जिव्हाळा म्हनजे भाशा केंद्र. हायी केंद्र एक नवा विचार शे, नवी चळवळ शे. ढोलना संपादक, त्यामा लेख लिव्हनारा आनि त्यासनं वाचन करनारा ह्या सगळाच त्या चळवळना कार्यकर्ता शेतंस. आशा सगळा कार्यकर्तासना संघ म्हनजे भाशा केंद्र, आनी ढोल या चळवळनं मनोगत शे. हाऊ आशय ध्यानमा घिसन भाशा केंद्रना वर सांगेल उपक्रम सगळीकडे कराकर्ता भाशा केंद्र सगळासले 'आवाहन' करी ऱ्हायनं. ज्यानामातून खूप वरीसपशी चालत इयेल अत्याचार, अन्याय आनि कोनीच दखल घेत नही म्हनून मुका बनेल आदिवासीले आपला चेहरा आनि आपला आवाज आखो परत मिळना, ते 'भाशा'ले आपला नावनं चीज जयं आशे वाटयी. O

भिल : येक नोंद

नगीन राठवा

श्री नगीन राठवा ह्या 'तेजगढ'ले 'भाषा संशोधन केंद्र' नी शाखा चालाडतंस आनि आदिवासीसना सक्रीय कार्यकर्ता शेतंस. छोटाउदेपुर भागमजारला भिलस्नी जानकारी, त्यासनी आठे आपलाकर्ता लिहेल शे.

भिलसनी उत्पत्ति :

भिलसनी उत्पत्तीनी बारीमा काही तरी ठळक सांगनं अशक्य असनं तरी ती येकदम जुनी जमात शे. त्यावात हायी मागताईन इयेल अनेक परकारन्या जातिसना संपर्कमा येत ऱ्हायनी. ह्या सगळा कारनसमुळे 'भिल' नावधरी वळखला जानारा सगळाच समुहमा येकसारखा तत्व आनि गुन दिसतं नहीत.

भिल हाऊ शब्द मुळ द्रविड भाषाना बील (Bille) ह्या शब्दवरथून इयेल शे. भिल जुना जमानापशी सवताजवळ तिरकामठं ठेवत वनात. बील ह्याना अर्थच बान आशा व्हस. त्याना अर्थ 'कापनं' आशाबी व्हस. बील शब्द पशीनच भिल शब्द तयार व्हयेल व्हयी आशे वाटंस. नुसता ह्या नावना आधार घीसन त्यासना इतिहास पाह्याते कोनी तामिळ साहित्यमा तर कोनी संस्कृत साहित्यसंगे संबंध ठीसन शेतंस. ह्या सगळ्या गोष्टी पाह्यात ते त्यावरथून आशे म्हनता येस की ह्या भिलं खुप जुना काळपशी पृथ्वीवर शेतंस. गुजरातना इतिहासमा त्यासना काही ठिकान उल्लेख दखास. त्याना परमाने रजपूत राजा (राजवाडे) आनि मोगल राजाससंगे भिलसले बराच येळ संघर्षमा पडनं पडं व्हतं. हायी गोष्टनी नोंद घेवाले पाहिजे. *राजपूत आनि मोगलसले भिलसनी मदत घेनी पडनी व्हती आनि त्याना मुळेच त्यासना येकमेकसंगे समाजसंबंधबी* सुरु व्हयना व्हतात. भिलसले सवतानं 'आस्तित्व' करता पहिले रजपूत, मोगल नंतर इंग्रज समोरबी आवाज उठाडना पडा व्हता.

गुजरातमा मोगलसनं आक्रमन जये तव्हळ रेवाकांठ (नर्मदा नदीना काठना भाग) मोगलसना ताब्यामा वना आनि चांपानेर महम्मद बेगडाना हातात गया. तव्हळपशी सुरु व्हयेल संघर्ष १७ वा शतक पावत चालूच ऱ्हायेल शे. ह्या काळमझारच नर्मदाना दक्षिन भागमा बराच भिल मुसलमान व्हयनात. गुजरातमझारली 'ईडर' राज्यमझार राजगादीवर बसानं येळे भिलना हाते राजतिलक लावानी रित बाप्पा रावळसना काळपशीन सुरु व्हयेल दखास. महाराष्ट्रमझारला तडवी भिल मुसलमान धर्म पाळतंस. हाऊ खरं ते त्यासना मुसलमाननसंगे इयेल जवळना संबधसनाच परिनाम शे.

भीलस्ना घरनी अवस्था :

भिलसन्या वसाहती सुट्या सुट्या ऱ्हातीस. मळातला घरस्ना माळेक त्यासना घरं ऱ्हातंस. ह्या घरस्ना राखननी जबाबदारी मळाना मालकनी ऱ्हास. बहुतेक मळा येकच घर बांधतंस. जर दोन-तीन भाऊ व्हतीन तर त्या शेजार शेजार ऱ्हातस. हायी पध्दतखालच घरस्ना येक समुह तयार व्हस. भिलस्ना घर मळासमाच ऱ्हातंस. येक घरातला पोरगा मोठा

जया का तो येगळा निंघीसन सवतानं घर त्याच मळामा बांधस. त्यामुळे येकच कुटूंबना पाच पाच सहा सहा घरस्ना झुबक दिसतंस. त्यासना जवळच त्यासना मळा ऱ्हातंस. बहुतेक ठिकान येक बापना सगळा पोऱ्यासनी सेती येकत्रच ऱ्हास. म्हनजे या घरस्ले येगयेगळा चुलस्ना घर म्हनता यी. अशा परकारे त्यासनी घर येवस्था येक समाज संघटन घडावस. येक बापनी मालकी शेतीमा सगळा भाऊ घरं बांधीसन ऱ्हातंस.परतेक गावमा आशा परकारना पाच ते आठ झुबका पावाले मिळतंस. सगळा येकच गोत्रना ऱ्हातंस. नयीतवळ येकच वंशना घरंस्ना झुबका पावाले मिळतंस.

भिलस्ना घरनी बांधनी :

भिलस्ना घरं माटी, टोकर नयी ते तोरना सातवरी बांधतंस. घरमा येक पट्टा आनि वसरी ऱ्हास. घरनापुढे ढोरं बांधाले लाकुडन खोपटं बांधेल ऱ्हास. छप्पर सारीसन कडतं खारपाननं (तंबाखुना वळायेल पानं) नयीते सागना पानं पसारी झाकेल ऱ्हास. घरमा चुल, घट्ट्या, परास पल्थ, लाटनं, सूरी, तवा, सुपडं, बादली, टोकरन्या टोपल्या आनि आंथरून ऱ्हास. घरनां बाहेर पानी ठेवाकरता लाकुडना माया बनाडेल ऱ्हास. त्यासनावर माटीना मडका ठियेल ऱ्हातंस. तुंबडाना डोयाबी त्यानां जवळ ठीयेल ऱ्हास घरमा तूप-दुध ठेवाकरता शिकासारख्या कोठ्या ठियेल ऱ्हातीस. तलवार, भाला, बंदूक, तिरकामठं, मासा पकडानं जाळं, टोकरना झाकारा, घारीय, कोरे भितीसले लटकायीन ठियेल ऱ्हातंस. खाट, चिलीम, दारूना बुदला, तोडलं लाकडं, कोऱ्या वस्तु घरना कोपराले ठियेल ऱ्हातीस. घर बांधान येळेस नातेवायीक, शेजारी-पाजारी मदत करतंस. भिल तिरकामठाना वापर सवताना रक्षनकरता करतंस. पन त्यावरी त्या कोनले मारतं नयीत. तिरकामठावरी मळानी राखंनबी करतंस.

भिलस्ना पेहराव :

भिल दाद्या मानूस पातळ कपडा वापरतंस. डोकावर पट्टापट्टानी नी ढवळी पागोटी बांधतंस. ज्यानामुळे डोकाना मझारला टाळुना भाग उघडा ऱ्हास. वर सदरा आनि त्यानावर काळा रंगनी बंडी घालतंस. तीनावर ढवळा दोरावरी गोल फुलं काडेल ऱ्हातंस. खाल परमपरानी पध्दतनुसार धवळं धोतर नेसतंस. काही भिलस्नी खास अशी बाह्य वळख शे. रूप्यानी कानातली कडी, मरफिय, सेलकड्या, कंदोरा, खजिसात बटनस्नी साकळी आंगठी अशा दागीनाबी घालतंस.

बायीसना पहेराव मोठा घेरना परकर, व्हडनी आनि चोळी अशा ऱ्हास. परकरले नांदडा आशे म्हनतंस. त्यावर आंबानी डिझाईन ऱ्हास. या परकरले त्यासना मुख्य पेहराव समजला जास. ज्यासना घेर जास्त मोठा ऱ्हास त्या परकर नउवारी लुगडा सारखा दोन्ही पायसमझारून कासरा घीसन नेसतंस. अशा परमाने परकर घालाले दोन्ही पाय मोकळा ऱ्हातंस. भिल बायासले दागिनास्ना भयान शोक ऱ्हास. हातं आनि पायसमाते किलो-दोन किलो वजननाबी दागिना घालतंस. बांगड्या, कडी, हासडी, पायस मजारल्या साखळ्या, आंगठ्या, जोडवी, माहेरनं पायल कडं (पावनेया) आनि कोरा दागिना भिल बाया मोठी आवडखाल घालतीस.

उलल्ला पोऱ्या उघडाच फिरतंस. थोडंसा मोठा जया का मंग लंगोटी घालतंस. पोरी नउवारी सारखा परकरना कासटा घालीसन वडनी आनि पोलकं घालतीस. नवीन लगन व्हयेल पोर भांगमा कुकु भरस. हायी तीनी वळकच ऱ्हास. बाया आंगवर गोंदी घेतीस नि केसंबी निरनिराळा परकांरे गुंफथीस.

भिलस्ना आहार :

भिलसना आहारमा मकायी, कादेरी, बंटी, चना, उडीद, तोर, तांदूळ, कारक ऱ्हातंस. गाया, म्हैस आनि बकरीन दुध, दही, ताकबी खातंस. हारन, ससा, कोंबडा, बोकड्या, कोला, तितर, मासा यासनं मांसबी खातंस.

भाजीपाला आनि कंदमुळंबी खातंस. चहा, तंबाकु, बीडी, हुक्का पेतस. दारुबी भरपुर पेतस. भिलमा हरोपीओ(दारू पेवानं) म्हनजेच साखरपुडा आशाबी अर्थ व्हस. सामाजिक आनि धारमिक उच्छावसमा दारूले महत्व नारळ इतकंच शे. भिलसमझार परतेक कामनी सुरुवात दारूवरीच व्हस. हंगायीपुरळी म्हनजे लगन नयीते लगन ठरावनं अशा अर्थ व्हस.ह्या परकारे हरो (दारू) नी भुमिका येकमेकसंगे संबंध जोडनारी आनि धारमिक उच्छाव मजारली महत्ववनी शे. म्हनून भिलसमा आजबी हायी दारू कायी कमी व्हयेल नयी. भिलसमजार आशी मान्यता शे, जर लगन नयीते साखरपुडा नाकारा, तरच दारू सुटाले पायजे. म्हनून साखरपुडा नयीते लगन टाळता न येनारं ऱ्हावामुळे दारूबी टळत नयी. दारूले भिलसनी सवाताना जीवनमा आनि संस्कृतीमा पक्क चीनी घीयेल शे.

दैनिक जीवन :

भिल समाजमा पहाटले लवकर उठीसन घरातली सासु नयीते सुन ह्या जोडीसन रोजनं दळन करतंस. तांदूळ पाखडतंस. यासनामा रोजनं धान्य रोज दळाना रिवाज शे. हायी जयं का मंग पानी भराले जातीस. सुनासले याळभरमा दोनदा दळनं पडंस. सकाळीसना जेवन करता पहाटे आनि रातना जेवन करता दुपारले आशे दोन येळे दळतंस. घरना कामसमा बायीसले जास्त दमनं पडंस. त्यामुळे बाया कामासमझारून मोकळ्या काही व्हती नयीत. तीसलेच मळामझारलं तन ढोरस्ना चारा, सरपननं लाकुड, रांधनं, पोऱ्या संभाळना आनि दुपारले नवराले जेवन घी जानं अशा कामं करना पडतंस.

दाद्या मानसं सकाळीज लवकर उठीसन जनावरस्ले चारा टाकतंस. तोंड-बींड धुतंस आनि सकाळीसनी न्यारी करीसन मळामा गयातका ते संध्याकाळेच येतंस. उलला पोऱ्या आरामात दमखायी उठतंस. तोंड बिंड धुयीसन न्ह्यारी करी ढोरं चराले घी जातंस. त्यासना सायी थोडाला मोठला आयीबापसले मदत करतंस. हायी पध्दतखाल भिलसना दैनिक जीवनमा वय परमाने आनि लींग परमाने कामनी वाटनी व्हयेल ऱ्हास. त्याच परमाने नातासंबंध बी ऱ्हातंस.

भिलसले घातकी समजतंस :

भिलसले क्रुर आनि घातकी समजतंस. पन हाऊ समज चुकिना शे. भिल सवताना रक्षन करता तिरकामठं, तलवार नयीते आळीये जवळ बाळगतंस म्हनून त्या चोर शेतंस आशे मानी पोलीस त्यासले धरी घी जातंस. आनि मार मारीसन कोंडी ठेवतंस. पन खरं वास्तव येकदमच येगळं शे. तिरकामठं त्यासस्न मुख्य साधन शे. आनि ते त्या हमेशा जवळ बाळगतंस.

लोक भीलस्ना संशय घेतस ते चूकिनं शे. त्यासनी बारीमा चांगला खोलवर यीचार कराले पाह्यजे. आपला देस स्वतंत्र करामा भिलस्ना चांगला मोठा वाटा शे. त्यासनी शक्तीमुळेच आपला देशनी परगती व्हयी ऱ्हायनी. इंग्रजसना समोर त्यासनी आपला तिरकामठावरी लढत दीधी. आपला देस स्वतंत्र करामा भिलस्नं मोठं योगदान शे. आशा हाऊ भिलसमाज आजना चोर डाखु समजला जास. भारत देश टिकाडी ठेवामा त्यासनाबी हात शे. शेतीमा काम करीसन धान्य पिकाडीसन ते आपुले पुरावतंस. आपु त्यासनं आन्न खादं का मग आपुन यीचार कराले पाह्यजे की त्या कितला मोठा शेतंस आनि आज त्यासले जगाना अधिकारच नही. त्यासना करता सरकार योजना राबाडस. पन ते त्यासना पावत पोचतंच नही. योजना मजारच कुठेतरी अटकी पडंस. आनि भिलं मागासेलच रहातंस.

भिलसन्या समस्या :

आदिवासी भिलसमाजना शिक्षननं परमान येकदमच कमी ऱ्हावामुळे त्यासले पावलोपावली नुकसान सोसनं

पडंस. बसमझार सुध्दा त्यासना पशी भाडापेक्षा जास्त पैसा घेतंस. सरकारी दवाखाननासमा सुध्दा पैसा न घेता सेवा कराना नियम ऱ्हायीसनबी त्यासले थोडाफार तरी पैसा चुकाडनाच पडतंस. पोलीस त्यासले गन्हेगार समजी धरी लयी जातंस. गुन्हा दुसरा मानुसनी करेल ऱ्हायनातरी त्या गुन्हानी कबुली मारीझोडी त्यासनापशी करी घेतंस.

हाऊ समाज ऱ्हातानहीते भारत देस टिकना नसता. त्याले कारन म्हनजे शेतकरी धान्य निबनच कमी भावमा यीकतंस. हाऊ समाज आशा शे तो सवता भुक्या ऱ्हायी दुसरास्न पोट भरस म्हनुनच त्या गरिब ऱ्हायलशेत. या समाजमा शेतीकला फक्त पाऊसना पानीनाच आधार ऱ्हावामुळे त्या पावसाळामा गावमा ऱ्हायीसनच शेती करतंस आनि नंतर शहरस्मा मजुरीले जातंस. आपला शहरातला रस्ता, घर, मोठल्या माड्या यास्ना घाममजारतूच उभ्या ऱ्हायेल शेतीस. त्याच घरना मालक त्यासले नंतर घरनाबाहेरबी उभं रांहु देत नयीत. आशे का बरं ? आपु ज्यानं खातंस त्यालेच यीसरी जातंस. या समाजनी जर शेती सोडी दुसरा काम करान ठराय ते भारतले उपाशी मरानी येळ यी उभी ऱ्हायी. या समाजमा परतेकलेच काम करानी हाऊस ऱ्हास. त्यासन्या येगयेगळ्या कला शेतीस. पन सध्या त्या सगळ्या दवडी गयात. वळायी गयात. ह्या वळावा मागेबी येक कारन शे. ते म्हनजे या कलास्ना विकास करता जे दाम मिळाले पाह्यजे तेवढा त्यास्ले मिळत नयी. सरकार कडतून अनेक उद्योगसना विकास केला जास पन त्याना लाभ या त्यास्नापावत पोचत यी. यानं मुख्य कारन आजना अधिकारी आनि राजकारन शे. भिलसले पाहिजे त्या परमानमा पानीनी आनि वीजनी यवस्था मिळत नयी तधळ तो पुढे कशा यी ? त्यासनावरला ह्या अन्यायमागे कोनी येकच जन नही. तो दुर करान परतेक भारतीयनं काम आनि नैतिक जबाबदारी शे.

आज भारतले स्वातंत्र्य मिळीसन पन्नास वर्ष पुरा जयात. पन हायी स्वातंत्र्य फक्त शहरस्मा शे. ते खेडापाडास्मा दिसत नयी. खेडापाडास्मा बेकार, सर्व बाजुसकडतीन मागासेल लोक शेतंस. याकरता आजुन राजकारनबी जबाबदार शे. इंग्रजसना शाशनकाळमा गरिब, हस्तकला आनि इतर उद्योग करिसन जगेत, त्यासना ह्या हातंच कापी टाकात. आनि त्यासले आशा हलका कामं करानी पाळी वनी. ह्या जातना नशीबमाच आशे व्हतं. तवळ अशा हाऊ समाज, ह्या लोकं परगती कशी करतील ? आजबी गावातली परिस्थितीमा काही फरक जानवत नयी. त्यासना कार्यस्करता पैसानी नदी वाव्हाडली जास पन ते त्यासना पावत पोहचाना आधीच आटी जास. हाऊ पैसा मग कथा गया, याना कोनी यीचार करयी का. आपन जे कायी पैरतंस त्याले फळ येवापावतनी जबाबदारी सरकारी अधिकारीस्नी ऱ्हास. पन हायी गोष्ट त्यासले समजत का बरं नयी ?

O

सातपुडामझारला भिल्ल

सुभाष पावरा

श्री सुभाष पावरा धडगाव-अक्राणीले प्राथमिक शाळा मास्तर शेतंस आनि 'ढोल' नी 'पावरी' आवृत्तीना संपादक. सातपुडा भागमजारला भिलसनं जीवन आनि त्यासन्या समस्यासनी बारीमा त्यासना विचार आठे त्यासनी लिहेल शे.

नंदुरबार जिल्हानी उत्तर बाजूले सातपूडाना पर्वत रांगासमझार भिल्लसना परदेश शे. या पर्वतसमझार अनेक लहान मोठ्या नद्यासना उगम व्हत असना तरी तापी आनि नर्मदा ह्या दोन नदीसना खोरामझारला आजूबाजूना भागच भिलसना भाग म्हनीसन वळखतंस. ह्या भागना उत्तरले मध्यप्रदेश, पश्चिमले गुजरात, पूर्वले जळगाव जिल्हा ते दक्षिनले धुळा जिल्हा शे.

सातपुडाना जंगल आनि पर्वतना भागमाच नर्मदा खोराना परिसरमा अक्रानी आनि अक्कलकुवा तालुकाना भाग पसरेल शे. तापी खोराना पट्टामा नंदुरबार, शहादा, शिरपूर, शिंदखेडा, तळोदा आनि अक्कलकुवा ह्या तालुका शेतंस. यावात नर्मदा खोरामझारला तिसरी आनि चौथी रांगना भागातला आदिवासीसना विचार करेल शे. या भागात भिल्ल, पावरा, तडवी, पाडवी, गवाल, बोंडे, परमार, खिश्चन ह्या राहतंस. इठला भिलसले मिथवाडे भिल्ल म्हनीसनंच वळखतंस. पहिले आठे मिथवाड संस्थान व्हतं. इथला भिल्ल व पावरा समाज मुळ पावागड वरून इयेल शे. आशे इथला लोक मानतंस. भिल, पावरा लोके उचा, धडधाकट, काटक आनि गोरा शेतंस. हाऊ समाज व्यवहारितंशेच पन तो जमीन बाळगीसनबी शे. त्यासना मुख्य धंदा शेती आनि शेतमजुरीच शे. ह्याले पुरक यवसाय म्हनीसन त्या गुरंढोरंबी पाळतंस. त्या निसर्गमझारला देवंसनी पुजा करतंस. ह्यासना मुख्य सन दिवाळी, होळी, इंदल, गुवान ह्याच शेतंस.

ह्या आदिवासी जमातीसमा सवतान्या परंपरा शेतीस. संस्कृती शे. त्या सगळा निसर्गवादी शेतंस. निसर्गमझारली परतेक वस्तूमा शक्ती शे आनि तिन्हा बरावाइट परिनाम मानववर व्हतंसच आशे त्या मानतंस. त्यासनी संस्कृती येकदम साधी शे. बिनखर्चना भागतीन आशा वस्तूसवरंच त्यासन्या चालीरीती, हौसमौज आनि सन उच्छाव पार पाडला जातंस. त्यासना सन उच्छावसन येक महत्वनं वैशिष्ट्य म्हनजे त्यासना परत्येकच सन उच्छावले सगळं गावनं गाव सामुदायिक रितखाल एकत्र जमा व्हस. आशा येळेस नाच गानाना खुपनंच कार्यक्रम व्हतंस.

पहीले निसर्गमझारतून सहज मिळयी आशा अन्नसामुग्रीवरच त्या अवलंबीसन व्हतात. आत्ते आत्ते आधुनिक तंत्रज्ञानना त्यासना जीवन संगे संबंध येवाले लागा. त्यासमा काही शिकेलबी शेतंस. काही भागमझार पानीना पंप, विज आनि रस्तासनी सोय व्हयी राह्यनी. तरीबी काही अतिदुर्गम भागमा आजूनबी कोनत्याच सुविधासनी सोय व्हयेल दखात नही.

या आदिवासीसमा दहेज, म्हनजेच वधुमुल्य(हुंडा), घरजवाई, गंधर्वविवाह, विधवाना विवाह, येकसाइ जास्त बायका ह्यासारख्या प्रथा शेतीस. दहन आनि दफन ह्याबी विधी आढळतीस. बाया चांदीना शिक्कासना हार गळामा

घालतीस. तशेच आसडी, वाडे, पायात तोडा घालतिस. हातसमा चांदीन्या, काचन्या बांगड्या घालतिस.

सातपुडाना आदिवाससना धार्मिक आनि समाजिकच कार्यसना पुजाविधी पुजारीकडथाइनच करतंस. त्यासना धार्मिक विधिमझार पुजारीले महत्वनं स्थान ऱ्हास. त्याले दैवी शक्तीसनं ज्ञान ऱ्हास आशा त्यासना समज शे.

आदिवासीसना देवदेवता झाडं, पशू, दगड ऱ्हातंस आशे म्हनतंस तरी परत्येक गावमझार देवदेवतासनं स्थान येगयेगळं ऱ्हास. त्यासना देवसनी कथा मौखिक स्वरूपमाच ऱ्हास. राजाफांटा, गाडाठाकूर, याहामोगी, बागोऱ्या, दोध्यावजीर, अस्ताबा, कुभाटा, कुदूराना, भिलट, रानीकाजल, आहलमाळी, आयखेडा, गांडीदिवाली, करहन, निलचरी, वाघन, इरल, ऊपला, इंदीराजा आशा अनेक देवदेवतासन्या कथा मौखिक कथा आनि गानासमझारतून आढळतंस. त्यासनं राव्हानं ठिकान जास्त करी डोंगरसवरच ऱ्हास. कारन पूर्वीसले जलप्रलय व्हयीसन पृथ्वीवर दलदल व्हयी गयीथी म्हनून देवदेवता डोंगरसवरच ऱ्हावाले व्हत्यात आशे त्या सांगतंस. देवदेवतासना नावसपुढे राना, रावत, राजा, रानी आशा शब्दसन्या उपमा दियेल आढळतिस.

आदिवासी संस्कृती सगळीकडे सारखीच शे. मौखिक शे. येक तोंडकडथीन दुसरा तोंडमा, येक पिढीकडथीन दुसरी पिढीकडे ती न शिकाडता चालत इयेल शे. मौखिक लोकगितसमा आनि कथासमाच आदिवासीसना इतिहास सापडंस. ह्या गितसनी आनि कथासनी जपवनूक अनादी काळपशीन करत इयेल शेतंस. सुखदुखं ह्या गितसमझारथूनच कळतंस. ह्या सातपुडाना आदिवासीसनी संस्कृती आजूनबी टिकाव धरी ऱ्हायेल शे.

आदिवासी जंगलना जवळ ऱ्हावामुळे त्याले लागनाऱ्या सगळ्या वस्तू तोच तयार करंस. त्याले, शेतीकरता लागनारा अवजारं, सयपाकन्या वस्तू, बैलगाडी आशा सगळ्याच वस्तू तयार करता येतीस. या काळात जंगल नष्ट व्हवाले लागामुळे त्याले अनेक अडचनीसले तोंड देनं पडंस. त्याकर्ता जंगलनं रक्षन कराले पाहिजे.

डोंगराळ भाग ऱ्हावामुळे पाऊसनं प्रमान जास्त ऱ्हास. त्यासना घर उतरता छप्परना ऱ्हातंस. सागवानी लाकुड, बांबूना कुडंबी लायेल ऱ्हातंस. परत्येकना घरले कौलं ऱ्हातस. लाकुड, कौल तो सवताच तयार करंस. येक घरमाच ढोरसना गोठा आनि रांधानी खोली ऱ्हास. काही कुटुंबसना गोठा आनि रांधानी खोली येगळी ऱ्हास. ज्यासले शेत ऱ्हास त्या शेतसमाच झोपड्या बांधतंस. त्यासना घरं विरळ ऱ्हातंस ते पाडा-पाडासपशीन गाव तयार व्हस. त्यामुळे विजनी सोय, शाळा अंगनवाडीनी सोय करनं मोठं मुष्किल ऱ्हास. शासनलेबी सुविधा पुरावाले तरासच व्हस.

डोंगराळ भागसमझारली शेती चढउतारनी आनि हालखी पतनी ऱ्हास. म्हनून फक्त पानकळाना पानीवरच उत्पन्न निंघस. तिठे बर्टी, मोर, कोदरा, मका, जुवारी, उडीद जास्त परमानमा घेतंस. खरीपना हंगाम सरी जाताच शेतीना काळ उरत नही. आशा येळे उन्हाळामा महूफूलं, टोळंबी, चारोळी, आंबा, डिंक, मध, लाख यासनं उत्पन्न काढीसन पोट भरतंस. जंगल नष्ट व्हवामुळे ह्या उत्पन्ननं परमान कमी व्हयी गयं. हायी आर्थिक उत्पन्न बेभरवसानं व्हवामुळे त्या मजुरीकरता दुसरा भागसमा भटकत फिरतंस.

हलका दर्जानं उत्पन्न ऱ्हावामुळे त्यासले चांगला आहार खावाले मिळत नही. जुवारी, बाजरीनी भाकर, आंबाडीनी भाजी, आंबाडी फुलं, बिनतेलनं वरन आशे त्यासनं रोजनं अन्न ऱ्हास. मझार मझार मोर, भातनं जेवन ह्या करतंस.

आदिवासीसनं मुख्य करमनूकनं साधन म्हनजे नृत्य. त्याकर्ता त्या त्यासनी आवडपरमाने वाद्य तयार करतंस. ह्या वाद्य लाकुडना, बांबुना, दुधी भोपळाना ऱ्हातंस. लहानमोठा ढोल, पावा, थाळी, घांगळ, काही तंतुवाद्य ह्यासना बी त्या वापर करतंस.

डोंगराळ भागसमा काही जंगलमा गावं शेतंस. तठे रस्ता नहीत. पेवाना पानीनी सोय नही. इतरबी गावना विकासना काही काम व्हयेल नहीत. परत्येक योजना कराना पहीले वनविभागनी परवानगी घेनी पडंस. उदा. धडगाव ते तळोदा हाऊ रस्ता इंग्रजसनी कारकीर्दमझार सर्वे व्हयेल व्हता पन आजुनबी त्यानं काम आर्धावरच शे.

या भागना विकास न व्हवानं कारन लक्षात घिदं ते, ते म्हनजे दुर्गम भाग राहामुळे रस्ताच नहीथ. रस्ता न राव्हामुळे त्या भागतला गावसपावत सर्वच सुविधा पोसाडनं मोठं कठिन काम व्हयी जास. येककडे सरकार त्या भागमा विकास करता येकना अनेक योजनासनी घोषना करस, ते दुसरीकडे त्या पुऱ्या करामा प्रशासनलेबी तारवरली कसरत करनी पडंस. त्यावात आनखी सेवाभावनी वृत्तीखाल काम करनारा अधिकारी आनि कर्मचारीसनी संख्या येकदमच कमी शे. कर्मचारी वर्ग दुर्लक्षबी जास्त करस. त्यामुळे ह्या भागना विकास येकदमच मंद गतीमा व्हयी राह्यना. कर्मचारी वर्ग लाचार व्हयी जायेल शे. कार्यालयीन कामसले लाच देवाशिवाय कामं व्हतं नहीत. महिना दोन महिना फिरीसन कट्टाळा येस. त्यामुळेच ह्या भागना विकास थांबी जायेल शे.

अक्रानी, अक्कलकुवाना दुर्गम भागमझार येकबी प्रकल्पन काम नही. ह्या भागतला जंगल आनि खनिज संपत्तीना विचार कया ते गावठी आंबाना झाडं मोठा परमानात शेतंस. आदिवासीनी ती खाजगी मालकीनी संपत्ती शे. त्या आमसुल तयार करीसन छोटला व्यापारीसले इकतंस. ह्या व्यापारी आदिवासीसना माल माती मोल भावात ईकत घेतंस. हायी स्थिती लक्षात घेता जर आंबाना चिपाडापशीन आमसूल, लोनंच तयार कराना मोठा उद्योग उभा कया ते आदिवासीसनाबी खुपच फायदा व्हयी.

आशाच परकारना भुईमुंग, महू, चारोळी आनि सीताफळ ह्यासनावर प्रक्रिया कराना मोठा उद्योग सुरु करता यी.

ह्या डोंगराळ भागमा वाहतुकन्या साधनसना अभाव, दुषितपानी, आहार ह्यामुळे कुपोषननी मोठी समस्या शे. त्यामुळे दरवर्षले खुपनच पोऱ्या मरी जातंस. उदा. बामनी, खडकी ह्या गावसमा मोठा परमानात बालमृत्यू जयात. हायी थांबाडाले पाहीजे. आशी येळे सगळा समाज बांधवसनी मदत कराले पाहिजे.

या भागमझारला ३३ गाव नर्मदा प्रकल्पना सरदार सरोवरमा बुडतंस. ह्या गाव धरनमा बुडाले नकोत, तठला आदिवासीसले तठून उठाडाले नको पाहिजे आगोदर त्यासनी दुसरी चांगली जागावर सोय लगाले पाहीजे ह्या महत्वन्या मागन्यासकर्ता नर्मदा प्रकल्पना विरोधमा लढनाऱ्या मेधा पाटकर ह्यासन्या मागन्या पुऱ्या जया नहीत हाऊ आदिवासीसवरला मोठा अन्याय शे. त्याकर्ता आंदोलन, मोर्चा चालू शे. हाऊ अन्याय दुर व्हवाकर्ता सुशिक्षित शिकेल सवरेल आदिवासीसनीबी मदत कराले पाहिजे.

आदिवासी सातपुडा शिक्षन प्रसारक मंडळ धडगाव तालूका आनि जिल्हा नंदूरबार हाई संस्थानी स्थापना १९६३ मझार जयी. पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळनी प्रेरनामुळेच संस्थानी स्थापना जयी. संस्था उबी करामा परमूख वाटा श्री. जनार्दन महाराज वळवी ह्यासना शे. हायी संस्थामुळे शिक्षनपशीन दुर राहेल आदिवासी पोऱ्यासनी चांगलीच सोय व्हयी जायेल शे. धडगाव परिसरमा हायी संस्थानी शिक्षननं चांगला मोलनं कार्य करेल शे.

O

राठवासविशयी

सुभाष ईसाई

श्री सुभाष ईसाई ह्या गुजरातमजारला छोटा उदयपूरले इंग्रजीना प्राध्यापक शेतंस. आनि त्या 'ढोल' नी राठवी आवृत्तीना संपादक शेत. छोटाउदयपूर विस्तारना राठवा भिलसनी बारीमा आठे त्यास्नी माहिती दियेल शे.

छोटा उदेपुर हाऊ डोंगराळ भाग ऱ्हावामुळे त्यानं पुर्वीसनं नांव 'पाल' आशे व्हतं. आते हाऊ भाग 'पाल' म्हनीसन नही ते 'राठ' म्हनीसन ओळखला जास. ह्या भागले 'राठपरदेस' आशे नाव पडामागे तशा भयानक कारनं शेतंस. हाऊ सगळा परदेस नद्या, डोंगर आनि जंगलना शे. सातपुडा आनि विंध्य पर्वतन्या टेकड्या आनि जंगल यासवरी हाऊ भाग पुरा भरेल शे. सातपुडाना डोंगर नर्मदाना उत्तरकाठपशीन छोटा उदेपुरपर्यंत पसरेल शेतंस. विंध्यना डोंगर मध्यप्रदेशनी मावळतीपशी छोटा उदेपुरनी उगवतीपर्यंत 'रतमाळ' ह्या नावधरी वळखला जातंस आनि त्याच डोंगरं पुढे बारिया आनि त्यानापुढे पावागडपर्यंत पसरेल शेतंस. ह्या भागात राठवा लोकं राहतंस म्हनुन ह्या भागले राठपरदेश आशे नांव पडेल शे.

मुंबई गॅझेटियर (१८२५) मझारली नोंद परमाने राठवा लोकं मध्यपरदेशमझारला अलिराजपूर जवळला राठपरदेसातुन गुजरातमझार वनातं. त्यामुळे ह्या परदेसले राठ नांव पडनं. अलिराजपुर हाई राज्य पाच विभागसमिळी बनेल व्हतं. त्यापैकी येक भाग 'राठ' नावधरीच वळखला जाये. हाऊ विभाग छोटा उदेपुरले जोडीसनच व्हता. पुढे-पुढे हाऊ परदेस गुजरातमझारच सामाई गया आनि तठे राहनारा लोकसले राठवा हाई नाव पडनं.

ह्या परदेसमझारल्या नदीसपैकी ओरसंग हाई नदी परमुख म्हनता यी. तशाच अखोसारख्या काही छोटल्या नद्याबी शेतीस. जवळ जवळ १५० कि.मी लांबीनी ओरसंग नदी छोटा उदेपुर परदेस मझारली सगळात मोठी नदी शे. तिनाविषयी येक पुरानकथा बी शे. व्यासना पोऱ्या शुकदेवले कीटमझार असतांनाच ऱ्यान मिळनं व्हतं. त्यानानंतर तो वारेसकटच धरतीवर जन्मले वना आनि लगेच चालाले लगनां. ज्या रस्ताधरी तो ह्या वारेसकट चालत वना तठे हाई नदी बननी. म्हनुन तीले 'ओर (वार) संग' नाव पडनं. हाई नदी चांदोदजवळ नर्मदा नदीले मिळंस. ह्या डोंगरसपैकीच वाघस्थळ आनि टुंडवाना डोंगर आदिवाशीसले देवससारखा शेतंस. त्यासनी पुजाबी करतंस. यानामिळताच कोराज, काळियो, बोळियो, भरमो, ओरियो, ढोलियो ह्या डोंगरबी शेतंस. पुर्वनी बाजुकडे 'डोलोमाईट', 'लाईम' (चुनखढी), मार्बल (संगमरवर) यासन्या खानी शेतीस. त्यामुळे हाऊ परदेस खनिजसंपत्तीनी बारीमा समृद्ध समजला जास.

ह्या परदेसमझारला जंगलन उत्पादन बऱ्याच गरजा भागाडंस. लाकुड, मोहना फुलं, मोहन्या बिया, तेंदुना पानं, कौचाऱ्या बिया, लाख, डिग, गुंजा आनि काही वनौषधि ह्या परमुख उत्पादन शेतंस. त्यानाशिवाय ह्या जंगलमा आवळा, जांभुळ, टेंबरी, चारोळी ह्याबी भयान झाडं शेतंस. ज्यानावर गरिब आदिवासी त्यानंवालं पोट भरंस.

ह्या परदेसमझारला आदिवाशीसमझार राठवा, कोळी, धानका, नायका, भिल यासना समावेश व्हस. सगळासमा

राठवासनी वस्ती जास्त शे नही तव्हळ त्यामुळेच ह्या परदेसले राठवा परदेस म्हनतं व्हती. समाजना रितरिवाज, धर्मना उच्छाव आनि नवसमान्यतासनी बाबमा राठवा लोक आपलं येगळपन टीकाडी ठियल शेतंस. शहरी भागपशी दूर राहेल खेडापाडासमान आदिवासी राठवा आपलं नैसर्गिक जिवन जगी ऱ्हायनात. सामान्य किंवा मागाशेल म्हनवा तशे जीवन जगनारा लोकसनी समाजव्यवस्था व धार्मिक प्रनाली चकित करनारी गोष्ट शे.

राठवासनं पोट भरानं मुख्य साधन म्हनजे शेती आनि जंगलवरला उत्पन्न हाईच शे. बहुतेक गावसमा आदीवसीसनी सवतानी शेतजमिन शे त्यावात ह्या हंगामपरमाने पिकं,भाज्या पिकाडतंस. हाई शेतीमझार भात, मका, तुर, हांगरी यासारखं धान्य आनि उडीद, मुंग, मट, भुईमुंग, तिळी, कापूसबी पिकाडतंस. सवताले लागई तवढं ठिसनं बाकीनं ईकी काढतंस सवतानी जमिन नसनी ते मजुरी करतंस. महूना फुलं, बिया, तेंदुना पानं, कौचान्या बिया, लाक, डिग, गुंजा, चिचा, आवळं, बोरं, जामन, टेंबरीना फळ, चारोळी, लाकडं आशे काहीबाही गोळा करीसन ईकीसन त्या पोट भरतंस. ह्याच कष्टाळू आदीवासी आज शहरसमझार रस्ता आनि बांधकामवरला कामंसवर जातंस.

राठवासमझार आते आते शिक्षनन परमान वाढेल शे आनि त्या शाळा कॉलेजमझारला मास्तरपशी सरकारी कचेरीमझारला कारकुन, मामलेदारपशी कलेक्टरना पदपावत पोहचेल शेतंस. सरकारन्या येगयेगळ्या योजनासमुळे त्यासनं जिवनमान सुधरी ऱ्हायनं. शिक्षन आनि शहरना संबंधसमुळे त्यासनी मुळनी जिवनपध्दत आनि संस्कृती हळुहळू नाहीशी हुई राहीनी. तरीबी दुरवरला दुर्गम भागसमान जठेपावत शहरन वारं आझून पोहचेल नही तठे आजबी अस्सल राठवी जिवनशैली जिवंत ऱ्हायेल दखास.

गावनी रचना

गावनी रचना येकदम साधी ऱ्हास. गावमा परत्येक जातनी येगळी आळी ऱ्हास तठे जातनी आळीले तिच जातना नावधरी वळखतंस. जशे सतिदा जातनी आळी सतिदा आळी ह्या नावधरी वळखतंस. नहीतव्हळं येखादा देवना नहीते झाडना नाव धरीबी वळखतंस. जशे बाबादेवनी आळी, चिच आळी. गावना वऱ्हल्यांगे ऱ्हायनं ते वरली आळी आनि खाल्ला आंगले ऱ्हायनी ते खाल्ली आळी म्हनतंस. परत्येक जातनी येक मुख्य आळी ऱ्हास. गावना टोकले गावंदर ऱ्हास. गावमा नहीते गावना भाहेर 'खत्री' देव ऱ्हास. गावमझारच बाबादेवनं ठाणं ऱ्हास. ह्या ठाणामझार परत्येक सनवारले गावना पटेल (पाटील) आनि बडवा (मांत्रीक पुजारी नही ते भगत) देवनी पुजा करतंस. माटीना घोडा, वाघ, उंट, धाबा (माटीन छोटं देऊळ) तठे ठेवतंस. लाकुडना घडेल खुट तठे रोवतंस. सनवारे हाई जागावर कोंबडं, बोकडं मारतंस. गावना गुरं ढोरं राखाकरता येक गोपाळ ठेवतंस, त्याले 'गोरी' म्हनतंस. गोरीले गांवना परत्येक घरमझारतून भाकर, पालं, शिदा देतंस. घरना मानसंबी ढोर चाराले जातंस. गावमिळी सगळासना येक सामाईक उखडा ऱ्हास. पानी भराले येक सामाईक येहर ऱ्हास. मळा सगळा गावना बाहेर ऱ्हातंस. मळासमानबी येहरी ऱ्हातीसं. काही दाव येक-येक आळी मिळीसनबी येहर ऱ्हास. साधारनपने गांव नदीना काठेच ऱ्हास. नदीले 'कोतेळू' (ओढा) आशेबी म्हनतंस.

समाजरचना

गावातला सगळा वडिलधारा मानसं येकत्र ईसन त्या गावातला येक मानुसले परमुख म्हनीसन निवड करतंस. त्याले गांवना पटेल(पाटील) म्हनतंस. गांवना परत्येक झन ह्या पटेलले मान देस. गावना हरयेक बरा वाईट परसंगले सगळी येवस्ता पाव्हानं काम पटेलकडे ऱ्हास. गावना येक बडवा (भगत मांत्रीक) ऱ्हास. त्याले गावना धार्मिक गुरू समजलं जास. गावना परत्येक कार्यमझार त्यानी गरज पडसस. त्यावातच रोगराई ईयेल ऱ्हायनी ते पहिले बडवाच मंत्र म्हनीसन आनि घुमीसन रोगले पळावानं काम करंस. नवस फेडाना सगळा विधी बडवाच करंस. गांवात हाऊ विधी

कराले आजूनबी बडवा ऱ्हातंस.

गांवना येक पुजारा(पुजारी) ऱ्हास. पुजारा आनि पाटील मिळीसनच लगननं कार्य करतंस. होळी जागाडनं कामबी पुजारीच करंस. चुलाना नवसबी पुजारीच फेडंस. ह्या तीनी जन मिळीसन गावन्या आख्ख्या बऱ्यावाईट गोष्टीसनी काळजी घेतंस. गावना येखादा हरिजननी कोतवाल म्हनीसन नेमनुक व्हयेल ऱ्हास. तो पटेलना काममा मदत करस. गावमझार उच्छाव करना ऱ्हायना नही ते गावमा मयत जयं ते कोतवाल सगळा गावले खबर करंस. सगळं गांव येकजुटखालच ऱ्हास. गावना उच्छवसनी सगळी तयारी पटेल, बडवा, पुजारा आनि गावनी वडिलधारी मंडळी करंस. गाववर कोना हल्ला जया नही ते गाववर दरोडा पडना ते सगळं गाव येकत्र ईसन सामना करंस.

घरनी रचना

घर येकदम साधी पध्दतनं बांधेल ऱ्हास. इटासवरी नहीते टोकर, तोरना धाटं, येकत्र बांधीसन वरथुन कुड बांधतंस आनि वरून शेनमाती लिपिसन भिंती बनावतंस. टोकरन्या कामट्या बांधीसन त्यानावर कौलं नही ते ताडना पानसनं छप्पर बनाडतंस. छप्परले दोन्ही बाजुसकडथीन उतार ऱ्हास. घरनामझार शेनमातीवरी सारवन करेल ऱ्हास. त्यानामा बाया गोल नक्षी (ओकळी) काढतंस. घर चांगलं लांब आनि रूंद ऱ्हास. पुढे वसरी करेल ऱ्हास. वसरिमाच पुढे लाकूडना खांब रूयेल ऱ्हातंस. त्यानापुढेच ढोरसनां गोठा ऱ्हास, त्याले कूड म्हनतंस. वसरिना मागे रांधानी खोली ऱ्हास. तीले येक खिडकीबी ऱ्हास. हाई खोलीमान भयान अंधार ऱ्हास. तीवातच सगळं सामान ठियेल ऱ्हास. येक कोपरामा चुलं मांडेल ऱ्हास. धान्य भरानी मोठी कोठी ऱ्हास तीले मोहठी नही ते मुसट्टी म्हनतंस. ती बाहेरून शेनमातीवरी लिपेल ऱ्हास. रांधाना भांडासमा भाकरी बनाडाना मातीना मोठा तवा ऱ्हास. त्याले ठिकरू (खापर) म्हनतंस. दाळ कालवन माटीनी हांडीमा नही ते तपीलीमा करतंस. हालावासाठी लाकूडना चमचा बनाडेल ऱ्हास त्याले चाटू म्हनतंस. मीरची समार वाटाकरता दगुडना खल ऱ्हास. दाळ वाटालेबी दगडच ऱ्हास त्याले लोदीयो (पाटा वराटा) म्हनतंस. वसरिना येक कोपरामा भात सडावाकरता गोल खड्डाना दगड (उखळ) जमिनमा बुंजेल ऱ्हास. भात सडावाकरताच मुसळबी ठ्यिेल ऱ्हास. वसरिमाच दळनदळाना घट्या ऱ्हास. धान्य, भाजीपाला ठेवाकरता छोट्या-मोठ्या टोपल्याबी ऱ्हातीस. त्यासले चारली म्हनतंस. घर झाडाकरता टोकरनी मोठी शिराई ऱ्हास. नही तव्हळ ती ताडना दांडापशीबी बनाडतंस. तीसले बाहडो नही ते बाहडी आशे म्हनतंस. शेतीकरता नागर वापरतंस. पिकं कापाले इळा वापरतंस. घरमा पाळीयु (कोयतासारखं मोठ हत्यार) आनि तिरकामठा ह्या हत्यारं ठियल ऱ्हातंस. पाळीयाना येकच झटकामा मानुसनं नही ते बोकड्याना माथा धडपशी येगळा व्हई जास. ह्या लोक तिर चालाडामा वाकबगार ऱ्हातंस. त्या येकदम दुरवरलं लक्षबी टिपु शकतंस. घरमार ढोल, तिही, पिही, कायमनं ठियेलं ऱ्हास. त्या सगळाना वापर लगन,जत्रा नहीते सनना येळे करतंस.

घर आईस-पइस ऱ्हास. मझार घुसासाठी येक बाजुले दार करेल ऱ्हास. दाराजवळ घरना बाहेर चार हात उचा लाकुडना माचा पानी ठेवाकरता करेल ऱ्हास. त्याले माळी आशे म्हनतंस. त्यावर पानीना दोन-तीन मडका ठियेल ऱ्हातंस. पानी काढाकरता तुंब्याना वापर करतंस. घरमझार सामान ठेवाले लाकुडना नहीते टोकरना माळा बनाडेल ऱ्हास. त्यावर चढाले लाकुडनी नही ते टोकरनी शिडी करेल ऱ्हास. वसरीमा येक कोपरामा नही ते रांधानी खोलीमा येगयेगळा येळे पुजा कराकरता लाकुडना खांब रुयेल ऱ्हास. त्याले खांबली नही ते धारनी बेडी म्हनतंस. घरना पुढली बाजुले खिडक्या राहती नहीत. फक्त येक दार ऱ्हास. त्याले कमाड नही ते कामेटू आशे म्हनतंस. घरमझारला मानसं जशाजशा वाढतस तशे तशे घरनी वसरी आनि मागली रांधानी खोली वाढावली जास. घर कितलबी मोठ जये तरी मझार जावाले येकच दार ठेवतस. घरना चारीबाजुले मोकळी जागा ऱ्हास. तिले वाडी म्हनतंस. पावसाळामा आठेच भाजीपाला लावतंस.

नवं घर बांधाआधी जागा नक्की कराले बडवाले बलावतंस. बडवा उडीदना दाना टाकीसन पुडी पहास आनि जागा चांगली शे का वाईट हाई सांगस. बडवानी सांगेल जागावर घर बांधतांना काही विधीबी करना पडंस. नवा घरनी बांधनीना विधी करता पटेल आनि बडवाले बलावतस. घरातली वडिलधारी मंडळी त्यासले मदत करतंस. घरातली येक कुवारी पोरले येर वर पानीभराले धाडतंस. तिनी पानी भरी आनल्यावर पटेल घडा उतारी घेस आनि ती पोरले सव्वा, सव्वा पाच नही ते सव्वा अकरा रूपया देस. जठे नवं घर बांधन ऱ्हास ती जागे हाई पानी वततंस. कुकु, तांदुळ आनि फुलं वाईसन दिवा लाईसन पुजा करतंस आनि पाया खंदीसन घर बांधाले सुरुवात व्हस.

बहुतेक सगळा राठवा येकत्र कुटुंबमा ऱ्हातंस. घरातला सगळा मानससनी संख्या २५-३० पर्यंतबी ऱ्हास. कुटुंबमा आजला, आजली, आई-बाप, भाऊ-भाऊजयी, चुलता-चुलती, पोऱ्या आशा सगळाज ऱ्हातस. कुटुंब मझारला सगळा जन वडील मानससना मान ठेवतंस. त्यासना सांगेल परमाने घरना येव्हार चालतस. दाद्या मानसं शेतीन आनि मजुरीनं काम करतंस आनि बाया घरनं काम करतंस. म्हातारं मानसबी पोऱ्या संभळान काम करतंस. सगळाज येकत्र ऱ्हावामुळे सगळासना संभाळ सगळाच करतंस.

रोजना काम

सकाळीज लवकर उठतस. कोंबडानी बांग दिधी का सकाळीज जई आशे समजतस. नही तव्हल पहाटले चंद्रकडे पाहीसन बी येळ वळखली जास. थंडीमझार शुक्रना तारा पाहीसन येळ वळखतस आनि बाया दळनदळाले बसतीस. दळाना येळे गाना म्हनतीस. दळन झाल्यावर भाकरी रांधतस तव्हळच पालं बी बनाडतंस. मकानं पिठ आगला दिवस पानीमा मिठमिरची घालीसन गरम करी पिठलं तयार करास. त्याले राब आशे म्हनतंस. सकाळीज भाकरमेळता पालं नही ते दाळ खातंस. आनि हाई राब पेतंस. दाद्या मानसं बी लवकरच उठतस. तोंडबिंड धोईसन भाकर खाई औत-बैल घिसन मळामा जातंस. मजुरीवाला मजुरीले जातंस. बाया घरनं काम करतीस. गोठा कुड साफ करतीस. घर आंगन झाडीसन पानी भरतीस. दुपारले पालंभाकर घिसन मळामा जातीस. सगळा झन झाडखाल बशीसन जेवतंस. थोडा येळ इसावा घिसन दाद्यामानसं लगेच कामले लागतंस. बाया घर इसन संध्याकाळना जेवननी तयारी करतीस. संध्याकाळे दाद्या मानसं घर येतंस. गरम पानीवरी आंग धोतंस. सगळामेळी जेवनं करतंस. आनि गप्पा मारत बसतंस. गोष्टी कहान्या व्हतीस. हसाण्या इनोदी गोष्टीसले 'गप्पी' म्हनतंस. रातले लवकर झोपतंस.

कमाइना साधनं

कमाईनं परमुख साधन शेती हाईच शे. जवळ जवळ सगळासनीच सवतानी जमिन ऱ्हास. ज्यासनी जमिन नसई त्या मजुरी करतंस. नही ते वनउत्पादनसवर पोट भरतस. शेतीसमा येगयेगळा पिकं व्हतस. मकी, तोर, भात, उडीद, जुवारी, कापुस, वगैरे. भाजीपालाबी करतंस. सवतापुरत ठिसन उरेल इकी टाकतंस. येगयेगळ्या परकारन्या जमिनिसमा येगयेगळा पिकं व्हतंस. जमिनना येगयेगळा परकार राहतंस. काळी जमिन 'मारवुं', बरड जमिन- 'काचलो', 'गोराळू', 'टेकरु' वगैरे परकार राहतंस. जशी जमिन ऱ्हाईनी तशी शेती करतंस. खास करीसन पानकाळी पिकं घेतंस. ज्यासकडे येहर ऱ्हायनी त्या हिवाळामाबी पिकं घेतंस. ज्यासनाकडे येहर नसयी त्या हिवाळी पिकसकरता ज्यानाकडुन पानी घेतंस त्याले पिंकना अर्धा वाटा देना पडंस.

आहार आनि आरोग्य

आहारमान परमुख मकी, 'सामेल' नहीतं जुवारीन्या भाकरी आनि पालं नही ते उडीद नी दाळ घेतंस. मिरची/

तिखं भयान आवडंस. घरमान लाल मिरची, मीठ, लोसन आनि आलानी मिरची कायबी राहस. तिले 'तिखुं मीठुं' (तिखट मीठ) म्हनतंस. पालं दाळ नसनी ते भाकरवर निरह तिखटमिठ (मिरची/त्याना ठेसा) घीसन खातंस. उखड बशिसन डावा हातमान ताटली धिसन खातंस. नहीतव्हळ पळसना पानसवर घिसनबी खातस. सकाळीज आनि संध्याकाळे मक्याना पिठनी राब पेतंस. पालाले फोडनीकरता 'डोळा' (महुडानी बी) नं तेल वापरतंस. घरमान चापड्या (हातघाई तेल काडाकरता लाकुडनं बनाडेल वस्तु) घाई 'डोळी' न तेल काढतंस. घरमा पाढी व्हई तर दुध, दही, तुप खातंस. तुपले 'चोपड' म्हनतंस. कव्हळ-मव्हळ भात शिजाडतस. त्याले 'कोदरी' म्हनतंस. भोपळा येतंस तव्हळ भातमान भोपळा घालीसन शिजाडतंस. लगीनले नहीते कोनं मयत जयं ते तव्हळ त्याना बारावाले दाळभात करतंस. सनना येळे नही ते 'पाणगुं' ना येळे उडीदनी दाळना 'ढेबरे' (थाळीपिठ) करतंस. व्हळीना सनले सोळ्या-सांजोऱ्या करतंस. त्यावात मटन खानाराबी राहतंस. पाहुनापई वनात तव्हळ आनि सननायेळे कोंबडी खातंस. 'पाणगुं' मझार, व्हळीले आनि दसराले बोकड्या कापतंस.

जवळ जवळ सगळाज मानसं बिड्या पेतंस. सवतानी बिडी सवताच तेंदु/टिमरुना पानसपसुन बनाडतंस. घरमान टिमरुना पान ठेवतस. जवळना मोठा गावमझारून नही ते शहरमझारून मोकळी तंबाखु आनतंस. तिले भांग म्हनतंस. टिमरुना पान तोडीसन त्यामा भांग भरीसन बिड्या करतंस. पाहुना वनात ते त्यासलेबी पान (टिमरुना) आनि भांगच देतस. (व्हयलं बिडी देत नही) ह्या लोक नशा करानी बारीना शवकीन राहतंस. उन्हाळामा ताडी पेतंस. सगळासना घरना वाडामान नही ते वावरमा ताडीना झाड राहतंस. ताडीना पान मुळपशी कापीसन तिठे मडका बांधतंस. त्याले 'ढोचकी' नहीतंस 'पोक्यु' म्हनतंस. ताडीना पानं कापीसन मडका बांधतंस याले मडका शेकनं आशे म्हनतंस. घरमान लहानला-मोठला सगळा ताडी पेतंस. ताडी येस तव्हळ सगळा दिवसभर ताडी पिन तंद्रीमा राहतंस. जास्त खातबी नहीत. भुक लागनी का आखो ताडी पेतंस.

महुडाना (मोहना) फुलसनी दारू पाडतंस. दारूले 'हरो' म्हनतंस. 'पाणगु' मझार, लगनमा आनि सननायेळे सवता दारु पाडतंस. दारु गाळानं काम बायाच करतीस. येहरजवळ, खड्डामा पानी संघळेल व्हयी तिठे नदीनालामा, वावरात जठे पानी व्हयी तठे दारू पाडतंस. प्रत्येकना घरजवळ वरीसभर पुरई इतला महुडा (महुडाना फुलं) ठीयेल ऱ्हातंस. दारू पाडानी भट्टीले 'भांटी' म्हनतंस. येक मोठा मडकामा, ज्याले 'गोळुं' म्हनतंस, आंबेल, कुजेल महुडा आनि पानी भरतंस. पानीना जरासं वर चुलह पेटाडीसन त्यानावर मडकं ठेवतंस. मडकावर तवासारखं माटीन झाकन ठेवतंस, त्याले 'उंधा छत्युं', 'दाटियुं', 'बाबरु', म्हनतंस. माटीघाई लिपीसन तोंड बंद करतंस. बाजुले येक भोक पाडीसंन तिठे टोकरनी नहीते थोरनी पोकळ नळी बसाडेल ऱ्हास. तिले 'नळो' नहीते 'हरस्यो' म्हनतंस. नळीन येक टोक पितळना गुंडामा सोडीसन त्यानं बी तोंड माटीमा लिपीसन बंद करतंस. या गुंडाले 'देगडी' म्हनतंस. देगडी पानीमा ठियेल ऱ्हास. मडकामा महुडानी वाफ हुईसन नळीमझारून देगडीपत जास. देगडी पानीमा ऱ्हावामुळे हाई वाफ थंड हुईन तिनी दारू बनस.

राठवा आंगले बळवान आनि मेहनती ऱ्हातस. आंगवर जरासाबी मासकंड राहत नही. मानससनी उंची जवळ जवळ ५॥ फुट राहास. आनि बायासनी ५ ते ५। राहस. कष्ट करामुळे आंग बळकट आनि कशेल ऱ्हास. आजारी पडतास का बडव्याकडून (भगतकडुन) दावापानी करतंस. बरं नही वाटन का दवाखानामा जातंस. त्यासनामा सहनशक्ति जास्ती ऱ्हास. आंगवर किती बी लागेल जये तरी ते सोसतस. बान लागेल ऱ्हाव नही ते जंगलमझारला जनावरनी घायाळ करेल ऱ्हाव, चालान शक्य व्हई ते दवाखानाम लांब चालत जातंस. दुखस तरी सांगतंत नही. उगंमुगं सोसतंस.

वेश

मानसं गुडघापावत धोतर नेसतस. काही झन कंबरले लंगोटी लावतंस, तिले 'कोहटी' म्हनतंस. कंबरले रुमाल/फडका परमाने धोतर नहीते शालबी गुंडाळतस. त्यानावर पट्टा नही ते करदोडा घालतस. वरतुन सदरा (आंगडा) घालतंस, त्याले 'चांखलुं' म्हनतंस. खांद्यावर पट्टी शिसन त्यावर गुंडी लावतंस. खाल्ली बाजुले दोन्ही बाजुसकडून तोडेल आनि तोडेलवर पट्टी शिसन त्यानावर गुंडी लायेल चाखला (सदरा) सगळासले आवडंस. आंगडाना पुढली बाजुले पट्टी शियेल ऱ्हास. आनि त्याले दोन्ही खिसा ऱ्हातस. डोकाले रुमाल नहीत फेटा बांधतस. कितला पोऱ्या झुबका-झुबकासना रुमाल बांधतस. डोळाना बाजुले गोंधेल ऱ्हास. त्याले 'कानचावणी' म्हनतंस. डावा हातवर नाव गोंधतस. हातमझार कडं घालतंस. त्याले 'भारियुं' म्हनतंस. दंडमाबी कड घालतंस, त्याले 'आमलियुं' म्हनतंस. ह्या कडा चांदीना ऱ्हातस. कानमा चांदीनी कंगरी घालतंस.

बाया गोल छिटासना परकर/घागरा नेशिन कासोटा घालतीस. वर लाल रंगनी साडी नेसतीस. तिनाबी घागराबरबर कासोटा घालतीस. आंगात फुगऱ्या बाहीसना पोलका घालतीस. ह्या भहु दागीनासना शवकीन ऱ्हातीस. गळामा जाडा चांदीना नही ते रुपाना नाणासनी 'हांसडी'(मोठा कडासारखा दागिना) घालतीस. त्यानी किंमत ३००० ऱ्हास. कानात चांदीना 'विंटला', लेरिया' नही ते 'टोकरिया' घालतीस. नाकात 'कांटो' (चुनी) घालतीस. दंडमान चांदीन्या 'बावडिया' (वेळा) घालतीस. पायमा चांदीन्या जाड्या अंदाजे ४०००रु. नी कडी घालतीस. आंगवर गोंधतीस. हातवर नाव लिव्हतीस. डोळासजवळ 'कानचावणी' आनि दाढीवर 'दीठी' गोंधतीस. पायना घोटावर, पोटरीवर 'आंबी' (कोयरी) गोंधतीस. टिकल्या, पावडर, लालीना भरपुर वापर करतीस. बारक्या मनीसन्या माळा, गजरा सवता बनाडीसन घालतीस. केससमा पलॅस्टिकनी फुलं, येण्या बनाउतीस. येनिसमान रंगीत रेभनी आनि लोकरन्या दोऱ्या घालतीस. गावमान कित्येक पोरीसना भांगमा सिंदुर भराना अर्थ माहीत राहत नही. त्यालेबी नट्टा-पट्टा समजीन कुवाऱ्या पोरी राहीसन भांगमान कुकु भरतीस. सननायेळे गालवरबी लाली चोळतीस वर 'जरी'(चमचम) लावतीस. तरुन पोऱ्यापोरीसले भडक रंग भयान आवडंस. लाल, हिरवा, पिवळा, निळा, केसरी, जांभळा, पोपटी ह्या त्यासना आवडता रंग शेत. ह्याच रंगना कपडा घालतंस.

धर्म आनि रितीरिवाज

राठवा हाई जात हिंदुसमान मुडस. तरीबी त्यासना रितीरिवाज येगळा शे. बडवाना बोलामा (मंत्रसमान) हिंदु देवसन नाव येतंस. पन त्या पुजा त्यासना देवसनीच करतंस. 'खतरी देव', 'पिठोरा देव' नही ते बाबो पिठोरो, बाकटा देव नही ते बाबो वाकटो, टुंडवा देव नही ते बाबो टुंडवो, इंदराजा, झोटिंग देव, रतमाळ देव, ह्या देव राहतस. शहरी लोकसन शिकीसन हिंदु देव-देवतासलेबी त्या मानतंस.

राठवा जातमान काही पोटजाती पडतीस. येकच पोटजातमा लगन व्हतत नहीत. सतीदा, ओहरिया, कनाहा, बडोडिया, कटोलिया, मुडाळजा, धारवा, महाणिया, जमुरा, चगोडिया, माळिया, तळावेला, भाभरिया, लुहारिया, चुहाणिया, बामणिया, झांपलिया, बारिया, डोडवा आशा ह्या उपजाती शेतीस.

सगळा गावसमा खतरी देवन ठाण ऱ्हास,त्याले देव म्हनतंस. गावमझारला लोक दर वरिसले देवले कोंबडं, बोकडे देतस. मार नहीते गाववर संकट येस आशे समजतंस. पिक चांगलं नही येनं, गावमा रोगराई पसरनं, जनावर मरनं यालेज देवना कोप म्हनतंस. त्यामुळे देवले खुश ऱ्हावाकरता दरवर्षे बोकड्या, कोंबड्या मारतंस.

ह्या लोक भयान संशयी आनि अंधश्रद्धाळू ऱ्हातंस. घरमा आजारपना ऱ्हायना, शेतीमा निट पिक येत नसयी नही ते जनावर मरतं व्हतीन ते देवना कोप जया आशे म्हनतंस. अशा येळे बाबा पिठोऱ्याना नवस करतंस. पोरे आजारी पडन 'कुंवारिया' नही ते 'हमोनिया' ना नवस करतंस. भुतप्रेत, चेटुक सगळासमा इस्वास ऱ्हास. कोनताबी आजारले

भुतबाधा समजतंस. आनि बडव्यापसुन बडवाई (मंत्र उपचार) करतंस. बरं नही वाटनं ते दवाखानाकडे जास. 'डाकिनीन'(चेटकिनीन) नाव ऐकीसन थरथरतंस. रातन घरनाबाहेर निघंत नहीत. भुत पिशाच्ये, चेटकिनी रातन्या फिराले निंघतीस आशे मानतंस. गावनीच कोनतीतरी बाई चेटकीन शे आशे मानतंस. चेटकिन कोनताबी प्रानीनं रूप घेऊ शकस आनि रातनं हावामा उडीसन दुसरा ठिकानवर जाता येस. चेटकीनना वारसा ती दुसरा बाईकडे दि जास. मंत्र म्हनीसन ती दुसऱ्या बाईले म्हसनवटीमान ल्हई जास. तिठे रंगत पाजीसन नही तर जिवंत सरडा खाऊ घालीसन मंत्र शिकाडस. चेटकीन मानुसन काळीज खास आशे समजतंस. गावातली येखादी बाई चेटकीन शे आशे बडव्यानी सांग ते तिले ऱ्हाऊ देत नहीत. तिनं नाक-कान कापीसन गावना बाहेर हाकली देतंस. नही ते दगडसवरी मारी टाकतंस.

सन उत्सव

राठवा सन उत्साहात साजरा करतंस. सगळाच उत्सवमान भयान नाचगाना व्हतंस. व्हळी, दसरा, दिवाळी, इंद आनि दिवासो ह्या त्यासना परमुख सन शेतंस. व्हळी आनि दसराना 'मेळा' (जत्रा) भरतीस. ह्या लोकं जत्रामा नाचतंस. व्हळी आनि दसरा निश्चित येळवर करतंस. बाकीना सन गांवकरी येकत्र इसन करतंस. परत्येक गावनी दिवाळी, इंद आनि दिवासो येगयेगळा दिवस करतंस. म्हनजे येकच गांवना लोक दुसरा गावले 'तिवार खावा' म्हनजे सनना जेवनले जाता यी. ह्या लोक येकजुटमां राहतंस. गावमा पिकं चांगला नशेत नही ते बराच झन मरी गयात नही ते जनावर बराच परमानात मरी गयात त्याले देवना कोप समजीसन सनले साजरं करतं नहीत.

○

आदिवासी समूह गीत

राजेंद्र पावरा ह्या अक्राणी तालुकाना शेतंस. त्यासनी आम्हनापर मोकलेल ह्या आदिवासी समूह गीत अठे पावरी भाशामाच दिधेल शे.

शूर आमू विर आमू आदिवासी आमू आदिवासी
काय कुणीने डर आमू आदिवासी, आमू आदिवासी
देह देव धर्मानकरता
लेद्य आमू खून...२ ॥धृ॥

आईने पेटमां लागी आमूह लवणेने रीत...२
दंधूलीने भिलखा हाते जुड्य आमरो नातो...२
लाख संकट झेलहू अहला आमू आदिवासी ॥१॥

जिकीने, लढीने मन्नू यज आम्हुं मुंदू...२
लढीने मन्नू मरीने जीवणू यज आम्हुं मुंदू...२
सवलतनकरता अेक ओयीने लवणारा आमू आदिवासी ॥२॥

राजेंद्र मांगत्या पावरा
मु. राडीकलम

राठवासन्या भाशा आनि कला

सुभाष ईसाई

गुजरात राज्यना पुर्वकडला भागमा बडोदा जिल्हा शे. त्यावातला छोटाउदेपुर विस्तार हाउ आदिवासी परदेस शे. ह्या आदिवासीसजवळ सवतान्या निराळ्या येगयेगळ्या संस्कृतीसना वारसा शे. त्यासना जीवनना सगळाच अंगसमा हाई संस्कृतीनं दर्शन घडंस. ह्या आदिवासी निसर्गनासंगे आपलं निराळंच जीवन जगतंस आनि आजबी शहरीचाळीससमोर त्यासनी ती संस्कृती टिकाव धरी राहेल शे. रोजना जीवन यव्हहार, गाना, काहान्या, सन आनि जीवनना सगळा महत्वना आंगसवर आदिवासीन्या कला आनि संस्कृतीना खोलवर ठसा उमटेल आढळस.

ह्या परदेसमझारली भाशाविशयी सांगानं जयं ते ह्या सगळा परदेसभर येगयेगळ्या बोल्या बोलल्या जातीस. ह्या आदिवासीसनी भाशा तशी ते गुजरातीच शे पन निरनिराळा परदेसमझार तीना निरनिराळा बोलीरूपं बोलला जातंस. उदा - होयी, पालवी, राठवी, कोलची, नायकी वगैरे. सगळा छोटा उदेपुर परदेसले चार दिशासमा विभागी घीदं ते ह्या चारी भागसमा निरनिराळी बोली बोलली जास.

गोदरियुं : बारिया होया विस्तार (झोझ - केवडी विस्तार) : हाउ विस्तार पंचमहालनी हद्दीले लागीसन शे. आनि पंचमहाल जिल्हा ना देवगड बारीया तालुकाले जोडेल शे. ह्या भागतला लोकं सवताले बारीया कोळी म्हनी घेतस. ज्यासले 'होयां' म्हनीसनबी वळखतंस आनि त्यासनी बोली 'होयी' म्हनीसन वळखली जास.

रेवाकाछ्युं (रेवाकाठ) - मोठी भोय (मोठी जमीन) : कवांट-पानवड विस्तार. हाउ विस्तार नरमदाना काठपावत पोचेल शे. याना पुर्वले मध्यप्रदेश आनि नरमदाना तीथडे महाराष्ट्रनी हद्द येस. ह्या भागतली जमीन काळी आनि सपाट शे. आशी निराळी परकारनी जमीन ऱ्हावामुळे हया परदेसले मोठी भोय (मोठी भुई/जमीन) आशे नाव पडेल शे. ह्या परदेसात राठवा आनि कोळी लोकसनी वस्ती शे. त्यास्नी बोली कोलची आनि भीली ह्या नावसवर वळखली जास.

उगवती - राठ विस्तार (रंगपुर देवहाट विस्तार) : हाउ भाग ओरसंग नदीना पुर्वकडला किनारापशीन सुरू व्हयीसन ओरसंगना काठकाठधरी पसरेल शे. त्या परदेशातली मुख्य वस्ती राठवासनी शे. आनि त्यासनी बोली राठवी शे.

मावळती - पालविस्तार (तेजगड - पुनियावाट विस्तार) : उदेपुर तालुकाना मझारला भाग आनि तेजगड कडला भाग पालविस्तार म्हनीसन वळखला जास. ह्या भागमा राठवा, बारीया, कोळी, नायक, भगत ह्या सगळास्नी वस्ती शे. त्यास्नी बोली पालवी आनि नायकी ह्या शेतीस.

येगयेगळा भागसमा येगयेगळी बोली बोलली जावा मुळे ह्या भागमा भाशानं खुपच 'वैविध्य' पाव्हाले मिळंस. त्यावातच छोटा उदेपुर विस्तार हाउ गुजरात राज्यनी शिमावरच ऱ्हावामुळे उगवतीले मध्यप्रदेशना पश्चिम निमाड जिल्हाले आनि नरमदा किनारवर महाराष्ट्रना खानदेस जिल्हाले लागीसन शे, त्यामुळे ती ती सिमावरली बोलीमझार हिंदी आनि मराठी शब्दसनी सरमिसळ व्हयेल दखास. ह्या सगळाच परदेस मझार लोकस्न भरपुर येनं जानं ऱ्हावामुळे सगळ्याच बोलीसमझार हिंदी आनि मराठी शब्द परिचयना शेतंस.

तशे पाहे ते ह्या परदेस मझारल्या बोल्या ह्या सगळ्या गुजरातीन्याच बोलीभाषा शेतीस. तरीबी त्यासना सवताना

आशा काही शब्द ऱ्हावामुळे गुजराती येनारासले सुद्धा त्यावातील बोली समजाले अवघड जायी. येवढंय नहीते ह्या परदेशातला लोकं नवनव्या वस्तुसकरता सवतानाच निराळा शब्द बनाडी घेतंस. त्यामुळे तशे पावाले गये ते मुख्य भाशासमझारला शब्द कमीच आढळतंस. उदा - विमान हवामा 'अध्धर' (अधांतरी) उडंस म्हनुन त्याले अध्दरीयुं म्हनतंस. राकेट त्यानामागे वायुना पट्टा सोडत उडंस. हायी बोलीमझार जुलाब व्हवाले 'सेरवुं' म्हनतंस. राकेटना पट्टा त्यासले तशाच वाटंस त्यामुळे त्या राकेटले 'सेराटीयुं' (हागरा) म्हनतंस. मारुतीकारसारखी उलशी गाडी जमीनले दबकिसन पळंस म्हनून तीले 'धूळचाटती' म्हनतंस. आशा परकारना बराच शब्द ह्या लोकस्नी वस्तु पाहिसन सवतानी बुद्धीपरमाने बनाडेल शेतंस.

इकडल्या बोलीमझार जोडशब्द नहिते जोडाक्षरं येकदमंच कमी वापरला जातंस. जोडशब्दसकरता आनि विदेशी शब्दसकरता त्या सवताना नवीन शब्द नहिते अपभ्रंश शब्द बनाडी घेतंस. उदा - ग्लुकोज बिस्कीट - घासघुस बिस्कुट, लक्स साबु - लपस साबु.

सगळा परदेस मझार येगयेगळा बोलीरूपं बोलला जावामुळे वार, महिना वगैरेसना नावं येगयेगळा ऱ्हातंस. उदा. -

वार :

मराठी	राठ विस्तार	मोठी भुई
रविवार	दितवार	दितवार
सोमवार	भाभरियो, राजपुरीयो	कवांटियो
मंगळवार	डोडियो, पांडुडियो	पानवडियो, जूनलो
बुधवार	गुजरी	गुजरी
गुरूवार	देवनो	देवनो
शुक्रवार	जुनलो	उदापरियो
शनीवार	थावर, थावरियो, उदापरियो	थावर, थावरियो

दिशा :

मराठी	राठविस्तार	बारिया होया विस्तार
उत्तर	गोदरियुं	मळामोयुं-गोदरियुं
दक्षिन	रेवाकाछ्यु	कवोटियुं
पुर्व	उगमणुं	उगमणुं
पश्चिम	बुडमणुं	बुडमणुं

महिना :

गुजराती-मराठी	राठ विस्तार	बारिया होया विस्तार
(कारतक) कार्तिक	कातक	कोतक
(मागशर) मार्गशिर्ष	भरोळी	धरोळियो
(पोष) पौष	खिहेर, उतराण	उतरोण
(महा)माघ	डांडो	डोंडनो
(फागण) फाल्गुन	बैण्यो, होळीनो	बणलीयो
(चैत्र) चैत्र	चैतर	चैतर
(वैशाख) वैशाख	अखात्री	अखातरी
(जेठ) जेष्ठ	जेठ	जेठ
(अषाढ) आषाढ	अखाड	अखाढ
(श्रावण) श्रावन	सरावण	सरावण

(भादरवो) भाद्रपद	भादवो, हराधनो, देगनो	हातियो
(आशो) आश्विन	दहरो, दिवाळी	वेदवाळीनो

पशु :

गुजराती/मराठी	राठवी
(गाय) गाय	वासेडी
(बळद) बैल	डगरो
(बिलाडी) मांजर	मांदरी
(भेंस) म्हैस	डोबी
(ससलु) ससा	सेसल्यु, देहल्यु
(हरण) हरिण	घुटाली
(शियाळ) कोल्हा	खोखडी, फोईफुंदाडी
(नरशियाळ) नर कोल्हा	कोल्यो
(मादाशियाळ) कोल्हीण/कोल्हामादी	कोलेय
(शाहुडी) साळु	शियाळवी
(वाघ) वाघ	वाघळो

पक्षी :

(कागडो) कावळा	ढाढियो
(गीध) गिधाड	गरज्यो
(चीबरी) घुबडनीजातना उलसा पक्षी	ढुडी
(समळी) घार	घुवेड
(बुलबुल) बुलबुल	हुडयियो
(सारस) सारस	कुरच्यो
(काळोकोशी) ड्रॉन्गो(इं.)	कळवीछलो
(टिटोडी) टिटवी	सिकवो
(गरूड) गरूड	गरध्यो
(चकली) चिमणी	घरचेडी
(घुवड) घुबड	ढूडी डाकेण
(लक्कडखोद) सुतारपक्षी	ठाठ ठोगडो
(बाज) ससाणा	हावेळ
(काबर) साळुंकी	खालेळ
(चामाचीडीयु) वटवाघुळ	माका ढुळु
(कलकलीयो) निळकंठ	ठेसो

जीवजंतु :

(आगियो) काजवा	आजीयो
(साप) साप	गहळो
(करोळियो) कोळी	कोल्यो
(गरोळी) पाल	घरवेळी
(देडको) बेडूक	डेटकुं
(मच्छर) डास	मच्यां
(पतंगियु) फुलपाखरू	भूबलुं

(वाणियो) भिंगरी/भिंगोटा धांदरो
(खिसकोली) खार बूटी

आदिवासीसनी बोली आस्सल रूपमझार त्यासना मंत्रसमझार आयकाले मिळंस. ह्या बोल/मंत्र इतला जुना शेतंस की त्या शब्दंस ना अर्थ त्यासले सवताले बी माहिती नहित. नुसतं आयकीसन लक्षात ठेयलं ह्या मंत्र आजबी जशाना तशा शेतंस. उदा -

लीला पीळा देवोना तोरा
नवे भाट्यु ने नवे रे पांग्यु
देरां देवता उतरवा लाग्या
देख्या हळा न डोकांने हडे
सतीना पोरे देवतां रे आव
सतीना पोरे देवतां आव
एना देवता छते चड्यां
एतो अने रे कजीसे लेटों
बारे गज लेटां आल्या
विजळियामें खोंडां लीधां
केका वळां न डोकां कें हद्यां
लेटे वळवा मं माथां रे जेळां
खराळु में देवतां होयला
हरगु मे हेडो रे वाळ्यो

ह्या आदिवासीसनी कलाविशयी सांगान जयं ते ह्या भागातला आदिवासी येगयेगळ्या अनेक कलासमा पारंगत शेतंस. त्यास्नी सरवात महत्वनी कला म्हनजे पिठोरा देवना नवसना येळे काढतंस ने बीतवरलं चित्र म्हनता यी. हायी सोडीसन मोतीकाम, बांबु, कलाकुसर, माटीनं काम (हातीवरी माटीनी भांडी बनाडानं) लाकुडनं काम, लोकरनी कलाकुसर ह्यासारखा कामस्माबी ह्या लोकं नीपुन शेतंस. ह्या कलासकरता पुर्रा देसभरबी आनी देसना बाहेरबी परसीद्द शेतंस.

ह्या भागातला परतेकच मानुसकमी अधिक परमानमा कलाकार शेतंस. त्यावात संगीतमझार बासरी (पीही) हायी त्यासनं आवडतं वाद्य म्हनता यी. ह्या लोकं हातभर लांबा पावा आनी हुरो हायी मस्त वाजाडतंस. काम करता करता दमतंस, जंगलमझारून येकठा जायी ऱ्हातंस, तव्हळ ह्या आदिवासी बासरीमझारून ज्या सुंदर सुर काढतंस त्या आयकीसन झाडं झुडपं आनी सगळं जंगलच खुशीमा यीसन नाचाले लागतंस. आदिवासी पोरी बायाते गानं म्हनामा चांगल्याच नावाजेल शेत. लग्न ऱ्हावो नइते जत्रा ऱ्हावो नइते पिठोरा देवना उच्छाव ऱ्हाव, दोन दोन तीन तीन पोरी गानं म्हनतांना आढळतीनच.

पिठोरा चित्रकला :

पिठोरा देवनं बीतवरलं चित्र काढाना उच्छाव हाउ खराते आदिवासीसना येक परकारना धारमीक उच्छावच से. तशेपावाले गयं ते हायी चित्र म्हनजे येक लगननी वरातनं चित्र ऱ्हास. ज्या घरधनीनी नवस करेल ऱ्हास त्याना घर बुधवारे सकाळीस पशीन रातपावत घरनी मोठी लांबलचक चवडी बीतवर हायी चित्र काढानं काम चालु ऱ्हास. पिठोरा चितारनारास्ले लखारा म्हनतंस. आनी चित्र काढाले 'पिठोरो लखवो' आशे म्हनतंस. हायी सगळं चित्र जवळ जवळ दहा

हात लांब आनि सहा हात रुंदीनं ऱ्हास.

सगळात पहिले जी बीतवर पिठोरा लिव्हना ऱ्हास ती लखारानी पांढरी माटीवरी जीले पांडुं म्हनीसन वळखलं जास तीनावरी सफेदी करतंस. हायी काम मंगळवारे करतंस. मंग बुधवारे लखारा पिठोऱ्याकरता लागनारा रंग तयार करतंस. कटवी नावना माटीना छोटासा भांडामा नयीते नारळनी करवंटीमाबी रंग तयार करतंस. रंगसकरता सुकी भुकी पावडर वापरतंस. हिरवा, पिवळा, लाल, शेंदरी निळीसारखा गडद नीळा आशा रंग वापरला जातंस. कटवीमझार दुध, फेवीकॉल (ज्याले त्या फीलीकलर म्हनतंस) कालवीसन त्यावातच रंगनी पावडरबी कालवतंस. हाउ येक परकारना धारमिकच उच्छाव ऱ्हावामुळे ह्या रंग मझार मोहनी दारूना येकदोन थेंबबी टाकला जातंस. आशा सगळा परकारना रंग तयार झाल्यानंतर पहिले घरधनीना हाते चित्रनी डावी बाजुना वरला कोपरामा आनी उजवी बाजुना खालला कोपरामा रंगना येकयेक फटका मारिसन लखारा पिठोरा लिवाले सुरवात करंस. मोठी भीतवर लखारा चित्र काडस आनि दोन्ही बाजुन्या भीतीसवर घरातला मानसं नयीते शिकाउ लोकं चित्रं काढतंस.

पिठोरामझार रंगाडला जानारा घोडासकरता येक साचा करेल ऱ्हास ज्याले डीबु म्हनतंस. पत्रावर धड, माथा आनि पायं कापीसन साचा बनाडेल ऱ्हास. साचा बीतवर लायीसन पाळीयावरी, चाकुवरी नयीते बानना फाळवरी घोडान्या रेशा आखी घेतंस. त्यानापुडे मग घोडाना कान, शेपटी, त्यानावर बसेल स्वार हायी सगळं लखारा हातीवरी काढंस. पिठोरामझार रंग भराकरना टोकरन्या बारिक बारिक कामटीसन्या येक तोंड ठेशीसन त्याना ब्रश करतंस. सगळा चित्रमा रंग भरायी गेल्यावर चांदीना रूपेरी रंगवरी चित्रनी किनार आखतंस. मझार ठिपका ठिपका ठीसन चित्रले चांगलं सजाडलं जास. पिठोरानं सगळं चित्र भयान मस्त ऱ्हास. त्यानामा येगयेगळ्या परकारन्या आयशी आकृत्या काडेल ऱ्हातीस.

पिठोरा चित्रना चारी बाजुसले काळा रंगना (गडद निळा) रूंद पट्टा आखतंस. त्याले 'धरित्रीनी हद्द' मानतंस. फक्त खालली बाजुले मधोमध मझार येवाकरता रस्ता ठियेल ऱ्हास. तठेच चौक पहारा करता येक नयीते दोन वाघ काढेल ऱ्हातंस. त्यासना पायखाल डुक्कर नयीते हरिन दाबी धरेल ऱ्हास. ह्या पट्टा मझार चौरस नयीते काही भुमीतीना आकार काढिसन त्यावात येगयेगळा रंग भरेल ऱ्हातंस. पिठोरामझार डावी बाजुले वरला कोपरामा सुर्य आनि उजवी बाजुना वरला कोपरामा चंद्र काढेल ऱ्हास. मध्यभागात पिठोराना पाच परमुख घोडा गनेश ना घोडा, पिठोराना घोडा, पिठोरीना घोडा, इंद्र राजाना घोडा आनि हूडोळना घोडा काढतंस. ह्या घोडासनावर नयीते खाल सर्पना आकार ना वाकडा तिकडा लांबा पट्टा काढतंस. त्याले 'अछाड' म्हनतंस. ह्या पट्टामझारबी चौकोनी आकार काडीसन त्यावात रंग भरतंस. पट्टाना वर तिरकोनी नक्षी काढतंस. तिना टोकवर फुलं ऱ्हातंस. मझार पक्षी काढतंस. अछाडना पुडला टोकले कमळनं फुल काढतंस.

पिठोराना पाच परमुक घोडासबरोबर आनखीबी काही घोडा काढतंस. उदा. 'नीहर' ना घोडा, 'साडदा'ना घोडा, 'कान्नीया'ना घोडा, 'रानी काजली' ना घोडा, 'जातर'ना घोडा, 'कन्नोरा देव'ना घोडा, 'कंदोरानी रानी'ना घोडा. घोडासना खाल पिठोरा चित्रना मध्यभागमा भोजराजाना अंबारीना हत्ती काढतंस. अंबारी मझार वहीलखारी काढतंस, तिले वीधीना लेख (कर्मना लेख) लिवनारी (विधात्री) म्हनतंस. पिठोराना संपुर्ण चित्रमझार अजुनबी काही चित्र काढतंस. सुपडकन्नो - सुपडासारखा कान ऱ्हातंस तो मानुस, येक टांगीयो- येक पाय ऱ्हास तो मानुस, बारा माथाना धनी, बाबा होडळ, गामदेव, वाळुहण, हादरजा देवनी हुंटवरली स्वारी, लगनन्या वस्तु घीसन येनारं वान्यानं जोडपं, शिकार खेळनारा डामोर देव, ढाक वाजीसन गानं म्हननारा टाटीया जोशी, ताडवर चडनारा मानुस, कैडो कुनबी, आभो कुनबी, दुध काढनारी बाई, भात घीजानारी बाई, घोडानी गाडी आनि गाडीवान, येरवर पानी काडनारी पनीहारी, ताक घुसळनाऱ्या दोन बाया, पोलीस चौकी, नागबाबा, वगैरे.

हायी सोडी प्रानी आनि जीवजंतुसपैकी कुत्रा, कोंबडा, कोंबडी, इचु, म्हैस, रेडकु, कोल्हं, वांदर, सयड्यां, हरन, मधमाशा आशा चित्र काढतंस. आनखी यहर, मळा, कोठार, छत्री, घडयाळ, हातपंप, यीवान, फटफटी, हेलीकॉप्टर, रेडु, टीवी यासनाबी चित्र काढतंस. पिठोराना डावा हातले ते जठे घरातला लोकं आनि शिकाउ पोऱ्या चित्र काढतंस तठे डावा हातले येकदम वरला कोपरामा नकटी भुतंननं चित्र काढतंस. पिठोरामझारला सगळा चित्र रंगीतच ऱ्हातंस. पन आवढं चित्र शेन मातीना सारनवर धवळा रंगवरी काढतंस. हायीच बीतवर खाल आगगाडीनं चित्र काढतंस.

आशे सगळं येकदम मस्त पिठोरान बीतवरलं चित्र काढीसन पिठोराना नवस फेडला जास. ज्यावातुन आदिवासीसनी कला येकदमच ठळक आनि परभावीपने दीशीयेस. पिठोरा लीवा करता सुरसी, मलाजा, गाबडीया आनि बरोज गावना लखारा (चित्रकार) चांगलाच नावाजेल शेतंस.

मोतीकाम :

आदिवासी पोरीसले आनि बायीस्लेबी दागिना घालाना चांगला सोस ऱ्हास. त्या सवताना हातीवरी 'किडीयु'ना (मुंगीसारखा बारिक मनीस्ना) माळा बनाडतीस. जीले येत नयी तीले दुसऱ्या बनाडी देतीस. कानमा घालानी बुट्टीसुदीक आशा मनीसपशीनच बनाडतंस. लहान मोठाला रंगीतमनी वापरीसन बनाडेल ह्या माळा त्यासना सौंदर्यमा भर घालतीस.

बांबुकाम :

छोटाउदेपुर विस्तार मझार निसर्गनी संपत्ती भरपुर परमानात ऱ्हावामुळे आदिवासी येगयेगळा झाडस्ना कलाकुसर करता वापर करस. बांबु ह्या भागमझार भरपुर परमानमा ऱ्हावामुळे आदिवाशी बांबुनी कारागीरीमझार भयानच पारंगत

शे. बांबुपशी त्या येगयेगळ्या वस्तु बनाडतंस. संगीतना चांगलाच शौकीन ऱ्हावामुळे या आदिवासी बांबुपशीन पीही आनि पीहा (बिल्लासभर लांबीनी छोटी बासरी आनि हातभर लांबा पवा) बनाडीसन वाजाड्तंस. सनना येळे आनि लगनमझार बासरी आनि पवा जास्त वाजाडतंस. बांबुपशीनच चाळण्या, टोपल्या, पाट्या, तुरड्या, करंड्या बनाडतंस. धान्य भरानी कनगीबी बांबुपशीनंच बनाडतंस.

माटीकाम :

या भागातला आदिवासी येगयेगळा परकारनी माटीपशी येगयेगळा सुरेख भांडा बनाडा करता नावाजेल शेतंस. रोजना वापर मझारला निरनिराळा माटीपशीनच बनाडतंस. रांधाकरताबी बहुतेक आदिवासी माटीनाच भांडा वापरतंस. भाकर रांधाकरता तवा (ठीकरू), डाळ शिजाडाले कांड्गो, कालवनकरता वाडगं, जेवासाठी थाळी आनी पानी भराकरता भुटवो, हांडलु, बथ, वाडगं, घागर हायी सगळं माटीवरीच बनाडतंस. ताडीन भांड पोक्युं सुदिक माटीनच ऱ्हास. हायी सोडीसन देवनी पुजा करता घोडा, हत्ती, उंट, वाघ ह्या सुद्धा माटीनाच बनाडतंस.

लाकुडकाम :

लाकुडपशी सुंदर मुरत्या बनाडाकरता गांठीया, गाबडीया आनि पिपलेजना कलाकार नावाजेल शेतंस. लाकुडमझारबी येकदम भारी आनि देखनी मुरती घडीसन त्या त्यासनी कला दखाडतस. याशिवाय लाकुडपशीच चाटवो (कनथा), घडीव दारं खिडक्या, खाट (बाज), पाट, खुरची, खेळणी आनि शेतीना आवजारं बनाडला जातंस.

लोकरनं काम :

आदिवासी बाया लोकरनं कामबी चांगल करतीस. लोकर गुपीसन त्यावातुन चुंबळ, पोरीस्ना केससमा लावान झुबका, गोंडा, पोऱ्यासना डोकाना रूमालले लावाना झुबका आनी कंबरले बांधाना रंगीत करदोडा बनाडाकरता त्या चांगलाच नावाजेल शेतंस.

आशा परकारे हला भागातला आदिवासी येगयेगळ्या कलास्मा पारंगत शेतंस आनि त्या आपली हायी कला येगयेगळा माध्यमसमझारून येकदम उत्तम परकारे परकट करतंस. हायी कलासमुळेच त्या देसपरदेसात नावाजेल शेतंस. आदिवासीसनी हायी कलाच त्यासनी संस्कृतीले जीवंत आनि रसरशीत ठेवस.

○

राजस्थानना भिलसना

इतिहास आनि विकास

अर्जुनसिंह शेखावत

राजस्थानमजारला पाली नावना गावमा अर्जुनसिंह शेखावत ह्या माध्यमिक शिक्षक शेत. आदिवासी इतिहास-साहित्य संशोधक-अभ्यासक.

भारतमा जवळ जवळ ५०० आदिवासी जाती शेतीस. ह्या आदिवासीसमा भिल हाऊ मुख्य शे. राजस्थानमा मेवाड भागमा यासनी लोकसंख्या खूप शे. कवी श्यामलदास यासनी आपला 'वीरविनोद' ह्या इतिहासना ग्रंथमा विक्रमी संवत १९४७ ले भीलसनी संख्या १३४४२९ येवढी सांगेल व्हती. येवढी मोठी संख्यामजारला भिलसनी उत्पत्ती आनि इतिहास पाव्हासारखा शे.

भिल उत्पत्ती ना येगयेगळा मतं :

भिलसनी उत्पत्ती बाबत विद्वानसनं येक मत नही. काही उदाहरणं पाव्हासारखा शेतंस :

१) भील हाऊ शब्द मूळ संस्कृत भाशामजारला 'भिल्ल' शब्द ना अपभ्रंश शे.

२) महाभारत काळमा भिलसले 'निषाद' आशेबी म्हनेत. म्हनजे भिल शब्द ना अर्थ भेदनारा.

३) ज्यानी शुद्र व्हवाले नाकारं तो 'भिल' राह्यना.

४) रॉबर्ट शेफरनी निषाद् ले भिलसना 'पुर्वज' समजं.

५) भील जात खूप जुनी शे. इ.स. पूर्व ५०० त सुध्दा त्यासनी गनना व्हयेल शे.

६) आगोदर यासले 'पुलिन्द' नहीथे 'वनपुत्र' आशे म्हनेत. भील हाई जात इ.स. ६०० पशी रूढ जयी.

७) गुजरात आनि निमाड मजारला काही भिल अजूनबी आपुले 'भिल्ल' शेतंस आशे सांगतंस.

८) प्रा. गौरीशंकर हिराचंद ओझा यासनी भिलसनी उत्पत्ती 'अनार्य' पशीन जयी आशे मानेल शे.

९) हीरालाल आनि रसेल यासनी भिलसले 'कोल' नहीथे 'मुन्डा' जाती समजं.

१०) हेमन डार्क ह्या भिलसनी उत्पत्ती 'पंचमेल समूह' पशी मानतंस. त्यासनी उत्पत्ती अनेक जाती-जमातीसनं मिश्रन शे. म्हनून उच्च वर्गना लोक यासले भिल (भेळ) म्हनतंस.

११) डॉ. सुनीति कुमार चटर्जीना मते 'मीन' आनि 'शक' यासनं मिश्रन म्हनजे भील.

१२) रामचंद्र रानाडे यासना मत परमाने भील ह्या आपलापैकी शेतंस. आपू आर्य ते भीलबी आर्य. आपू अनार्य ते भीलबी अनार्य. त्यासना तोंडावळा त्या आर्य शेत आशे सांगस.

१३) मेजर के. डी. अर्सकोन यासना मतनुसार भील ह्या मूळ भारतीय शेतंस. हिंदूसनी आक्रमन करीसन त्यासले वनवासी बनाडं.

१४) पाश्चात्य विद्वानसनी भिलसले 'झाडना पानं नेसनारी जात' आशे म्हनेल शे.

१५) कर्नल टॉड ना मतनुसार भील हाऊ भारतना मूळ आदिवासी शे. भील हाऊ जंगलना आंडोर शे. भील हाऊ बाहेरून इयेल नही.

१६) जैन पुरानसमा भिलसकर्ता 'किरात', 'वनचर' आशा शब्द इयेल शेत. अवधी आनि ब्रज साहित्यमा 'व्याध', 'शबर' आनि 'निषाद' आशा शब्द भीलकर्ता इयेल शेत.

भिलसनं मत :

भगवान शंकरनी सगळात आगोदर बेलनं झाड तयार कयं आशे भील लोक मानतंस. येक मानोस ह्या बेलना पानं शंकरले पूजा म्हनीसन चढावाले लागा. बागे बागे पाहनारसनी संख्या वाढनी. तो भील पुजारी व्हयी गया. ते 'तिर्थस्थान' व्हयी गयं. तो पुजारी 'बीला' या नाववरी वळखा लागात. पुढे पुढे त्याना वंश 'बीला' या नाववरी वळखा लागात. पुढे पुढे त्या 'बीला' ना 'भीला' व्हयी गयं. त्याना वंश बी ह्याच नावधरी वळखा लागात. त्याच ह्या भील. कोनताबी भील आपुले 'भीला'च म्हनंस. शंकर हाऊ भिलसना देव शे. म्हनून भिलंसनी वस्तीमा शंकरनं देऊळ ऱ्हासच.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भीलसना इतिहास स्वाभिमान आनि शूरवीर आशा शे. काही राजपूत राजाना सहाय्यक जयात ते काहीसनी सवतानं राज्यबी स्थापन कयं. ह्या भील शासनना नाववरतीन राजस्थानमा काही गावसना नावंबी पडनात. डुंगरना भील नाववरथीन डुंगरपूर, बासिया भीलना नाववरथून बांसवाडा आनि कोट्या भीलना नाववरथून कोटा आशा गावं बसनात. पाचवा-साहवा शतकमा ईडरवर येक भील सरदार शासक व्हता, ज्यानं नाव व्हतं मुण्डलिका बापा.

भील राजासवर राजपूत राजासन आक्रमन नेहमी व्हये. आकरावा शतकमा मेवाड आनि मध्यपरदेशमा काही ठिकानंसवर भीलसना अधिकार व्हता. बागे बागे राजपूत राजस्नी त्यास्नापशी परदेश जींकी घिदा आनि भिलसनी हार मानीसन त्या जंगलमा निंघी गयात. मध्यकालीन आशा काही इतिहास बाबरनामा, हुमायूनामा, टेवनियर, मानूमी आशा विदेशी पुस्तकसमा उपलब्ध शे.

अबुल फजलनं पुस्तक 'आइने अकबरी' ना उल्लेख करीसन कर्नल टॉड यासनी युवां गुहा ना राजतिलक ना बाबत लिहेल शे, 'गुहा हाऊ जंगलमा भीलसना सांगे राहे. त्यानी निडरता बामनससाई जास्त आनि भिलसनागत व्हयी गयथी. तो आता भिलसना मित्र व्हता ना म्हनून. भीलसनी जधळ आपला राजाना निवाडा कया तधळ त्यास्नी गुहाले पसंद कयं. येक भील जवाननी आपली करंगळी कापीसन त्याना रंगतवरी गुहाले राजटीळक लावा. हायी परंपरा खूप वरीस चालनी. आता त्या लोकसले 'गुहिलोत' नहीथे 'गरलोत' म्हना लागात.

आशाच प्रकारना बापा रावळले राजा बनाडामा त्याना दोन भिल मित्रसनं खूप मोठं महत्त्व शे. भीलसनी गादीवार बसाकर्ता राजकुमारना मस्तकवर आपलं रंगतवरी राजटीळक देवानं भाग्य लाभनं. आजसुध्दा ओगना आठला भील वंशजले बापा रावळना वंशजसले टिळा लावाना अधिकार शे. कर्नल टॉड नी आशेबी म्हनेल शे, टिळा लावायी गया का भील राजकुमारले मिठ्ठी मारीसन गादीवर बसाडंस आनि राजानी आरती करस.

रानाप्रतापना भिलससांगे संबंध :

सोळावा शतकमा राना प्रतापनी अकबर सांगे २५ वरीसपावत लढाई कयी. भीलसना खूप सहयोग मुळेच महाराना प्रताप लढना आनि त्यानं नावबी उजेडात वनं. त्या काळना मेवाड राजचिन्हमा चित्तोड कील्लानं सांगे राना प्रताप शे आनि दुसरा तीर कमान घीसन भील सरदार शेत. कुशलगडना राजचिन्हमाबी येक बाजूले रजपूत आनि दुसरी बाजूले भील शेत. कुशलगढमा ९२ टक्के लोकसंख्या आदिवासीसनी शे. आठे सुद्धा भील सरदार आपला रंगतवरी राजकुमारना मस्तकवर टीळा लावतंस.

मानगड हत्याकांड :

मानगडना डोंगरवर ७ डिसेंबर १९०८ ले जवळ जवळ येक लाख भील आपला धर्मगुरू गोविन्द गुरुना जवळ जाईसन भजन-किर्तन कराकर्ता येकत्र वनथात. हाई बांसवाडा आनि गुजरातनी सीमावर शे. गोविंद गुरू ह्या येक समाजसुधारकबी व्हतात आनि क्रांतिकारी धार्मिक नेता बी. भीलसले वेठबिगार बनाडनं आनि त्यासनावर येगयेगळा अमानवी अत्याचार करानं विरूध्द गुरूजीनी बंड पुकारेल व्हतं. इंग्रज सरकारना राजकीय दलालले याना पत्ता लागी गयथा. खैरवाडा आनि गोधरानी इंग्रज फौजसांगे स्थानिक राजानी सेनानीबी ह्या डोंगरले घेरी घिदं. सपाटीसवर तोफा चढाईसन गोळा फेकात. सगळा डोंगरना भाग हादरी गया. भोळा आदिवासी भक्तसले हायी सगळं राजकारन समजनं नही आनि त्या भजनमा गुंग राह्यनात.

इंग्रज फल्टननी आपल्या मशीनगनस आनि तोफासवरी सगळा भिलसले चुराडी दिधं. सगळीकडे रडनं, विव्हळनं, आक्रोशसन्या आरोळीसवरी हाऊ भाग दुमदुमी गया. भील कुठे जातीन ? सगळीकडे घेराव व्हता. शेवट गोविंद गुरूले पकडी घिदं. गोविंद गुरू पळू शकत व्हतात. लपी जाऊ शकत व्हतात. पन याले त्या भ्याडपन म्हनेत. मंग खटला चालना आनि गोविंद गुरूले फाशी दिधी. ह्यामा १५ शे मरनात आशे तर सरकारच सांगे पन खरा आकडा यासाई पन खूप मोठा व्हता.

स्वातंत्र्य आंदोलनमजारला जालियनवाला बाग हत्याकांड ते इतिहासमा 'अमर पाठ' व्हयी गया पन मानगढ ना डोंगरवरला आशाच मोठा हत्याकांडनी कोनले माहितीबी नही. कमाल शे !

आनखी येक हत्याकांड आनि तेजा भील :

हायी हत्याकांड 'सिराही भील हत्याकांड' म्हनीसन इतिहासमा वळखतंस. १९२२ मा सिरोही ना दीवान रमाकांत मालवीय तेजाजीले भेटाले गया, तधळ इंग्रजसनी बालोलिया आनि भूला गाव जाळीसन राख करी टाकं व्हतं. तेजाजी खूप दाव तुरुंगात गयात. ५ डिसेंबर १९६३ ले उदयपूरमा त्यासना मृत्यू जया. ह्या हत्याकांडमा काहीशेमा लोक मरी गयात.

मेवाडना महाराना कडथाइन भिलसले वेठबिगार करनं आनि त्यासनावर बळजबरी करामुळे मोतीलाल तेजावत नावना भिलानी, जो जागीरदारनं घर कामले व्हता, त्यानी नौकरी सोडीसन भील क्रांती कराना बिगूल वाजी दिधी. अत्याचार, अन्याय , शोशन ह्यासपशी मुक्ती मिळावाकर्ता त्यानी भिलसले संघटीत कयं आनि आंदोलन उभारं. हायी आंदोलन 'येकता आंदोलन' म्हनीसन वळखतंस. त्याना प्रभाव राजस्थानबरोबरच गुजराथमाबी पडना. ह्या आंदोलनमा भिलसनी निश्चय कया, ''आमना स्वाभिमान इकनार नहीत आनि वेठबिगारी बी करनार नहीत.''

नीमडी (गुजरात) गावमा खूप संख्यामा भील येकत्र वनात. तिकडे रियासती सरकारनी तेजावत सांगे समझोता करानं नाटक कयं आनि येकदम रियासती सैन्यनी गोळीबार सुरु कया. ज्यामा १२०० भील मरी गयात. आठोंग भीलसनी तेजावतले उचलं आनि अज्ञातवासमा घी गयात. हाऊ अज्ञातवास आठ वरीस ऱ्हायना.

गोगा भील नं बलिदान :

गोगा पीपलियाना राहनारा व्हता. मेवाडी राना जयसिंग जधळ जयसमंद तलावनी दक्षिन भागना बांध बांधी राह्यना व्हता तवळ दिवसभर बांधेल बांध रातले धसी जाये. म्हनून राजा खूप काळजीमा पडना. येक दिवस राजाले सपन पडनं, जर गोगा गमेतीले त्या बांधमा जीवंत गाढी दिधं ते बांध धसनार नही. रानानी हायी गोगाले जायीसन सांगत, गोगा तयार जया. जीवंत गोगाले बांधमा गाढी दिधं तैनपशी बांध धसाना थांबना. हाऊ गोगा भिलसना पुढारी व्हता. ह्या

बलिदानमुळे रानानी पीपलिया गावले स्वतंत्र राजधानीना दर्जा दिधा आनि त्याना कारभार गोगाना कुटुंबवर सोपी दिधा. न्याय कराना अधिकार सुध्दा दिधा. आतापावत म्हनजे राना भूपालसिंग पावत ह्या अधिकार राह्यनात. आजपावत जो कोनी राना ह्या भागातून जास ते पीपलिया गावनी सीमापन उतरीसन पाये पाये चालीसन गोगानं घर जाईसन त्यासना कुटुंबले भेटतंस. लोककल्यानकर्ता गोगानं बलिदान अमर शे.

स्मृति चिह्न नहीथे स्मारक :

भिलसनी शूर वीरता आनि बलिदानसमुळे खूप स्मारकं तयार व्हयेल शेत. भिलसशिवाय बाकीना समाजमाबी त्या आस्थाना विषय व्हयेल शेत. यासले लोकदेवता म्हनीसन मान्यता मिळेल शे. वेणीया नावना भील मोघलस सांगे लढता लढता मरना. भील इंग्रजससांगेबी लढनात. भील भगतबी व्हयनात.

पलायन :

बेकारी आनि बेरोजगारीमुळे हैरान व्हयीसन यासले बराचदा घर सोडीसन मजूरीकर्ता बाहेरगाव जानं पडस. दुष्काळना दिवसातबी आशीच आफत येस. आता तो मजूरी कर्ता आसपासना गावसले जास. काही भिलसस्न्या वस्त्या शहरमा बसन्यात. जंगलपुत्रना खावापेवामा आनि राव्हामाबी त्यामुळेच खूपच फरक पडी राह्यना. आदिवासी संस्कृतीना हाऊ संधिकाळ शे.

धर्मांतर :

आदिवासी हाऊ खूप भोळा ऱ्हास. म्हनून तो ताबडतोब लालुचले ठगायी जास. इसाई मिशनरी यासले लालुच दखाडतंस. त्या यासना सुखदुःखमा मदत करतंस. आजारपनमा कोनतीबी फी न घेता यासले औशदपानी देतंस. शाळा-दवाखाना काढतंस. पैसाबी देतंस. पन यासना मुख्य उद्देश धर्मांतर करनं हाऊच ऱ्हास. आशा खूप घटना व्हयेल शेतीस. काही वर्तमानपत्रासमा वाचाले मिळंस. हायी विचार करवा आशी बाब शे.

झाडझुडपनी आवड :

भील ह्या मूळ डोंगरना रहिवाशी शेतंस. त्या डोंगरपुत्र आनि जंगलपुत्र शेतंस म्हनून त्यासले आसपासना वातावरन विषयी प्रेम वाटनं 'स्वाभाविक' शे. भील झाडंसनी पूजाबी करतंस. जडी-बुटीनं औशदबी करतंस. झाडसवरथून नाव सुद्धा त्या ठेवतंस.

पिपळना झाडसवरथून गावनं नाव पीपळी नहीथे पिपळीया आशे ठेवतंस. आशा प्रकारना बिल झाडवरथून बिलडिया, महुडा (मोह) वरथून महुवाडा, बरू वरथून बोरूवाडा, कंथार वरथून कंथारिया, इमली वरथून आमलिया आनि बोर वरथून बोरी नावनं गाव बसेल शे. वडंसना जास्त झाडं म्हनून गावनं नाव वडगाव. 'मीठा नीम' ह्या गावमा गोड नीम खूप शेत. 'धावडीया' ह्या गावमा खूप धावडी झाडं शेत. मोढ नी शेती जास्त व्हवा लागी म्हनून त्या गावले 'मोरढ' म्हनाले लागनात.

झाड कोनी तोडाले नको म्हनून भील लोक झाडसना बुडपन येखादी लोकदेवता स्थापन करतंस. म्हनजे देवना धाकखाल कोनी त्या झाडले तोडत नही. काही काही झाडसना बुडवर मानोसनी आकृती काढी देतंस. काहीसवर आसरा काढी ठेवतंस. काहीसवर त्रिशूळ काढी देतंस. आशा झाडंसले शेंदूर लायी ठिवा ते झाडसनं आपोआप रक्षन व्हस. पर्यावरनलेबी भीलस्ना खूप हातभार लागेल शे हायी मान्यच करनं पडयी.

○

तवपावत काढवा याळ...

सुधीर देवरे

'तवपावत काढवा याळ' हायी सुधीर देवरे ह्यासनी येक कथा (गोष्ट) शे. हायी गोष्टनी नायिका-सायला नावनी भिल्लीन शे. हायी भिल्लीन आपुले तिनं सवतानं आत्मकथन (गोष्ट) सांगी राह्यनी आनि आपु आयकी ऱ्हायनूत आशी हायी गोष्टनी रचना करेल शे.

काय भाऊ... माले वळखं का... काय वळखं नशे... तैन तू उलसा व्हतास.. मी तवाडानी भिलाटीमजारली सायला. मी रांडकी शाऊस. मन्हं आज येकबी पोरसोर जीवंत नही, पन माले गंज आठ पोऱ्या जयथात. जैन्ह मी तवाडानी भिलाटीमा लगीन करी वनथू तैन मी बारा-तेरा वरीसनी व्हसू. येकेक आंडोर व्हये आनि मरी जाये. कशातरी येक आंडोर आनि येक आंडेर वाचना व्हतात. डोंगर नाईक हायी मन्हा मानोसनं नाव व्हतं. धंदा दारू गाळाना व्हता.

गावमजारला कोनताबी शेट सावकार कडथायीन व्याजूने पैसा घिवूत. नवसागर, गूळ आनीसन मना मानोस दारू गाळे. दारू गाळानी भट्टी नदीमा येक ढेंगडानं आडे व्हती. पहिली धारनं फूल पेवाकर्ता गावमजारला मोठमोठल्ला लोक तठेच इयेत. मंग फुगा भरीसन दारू घर आनी का पंधरा दिवस ती दारू इकीसन परपंच चाले आनि त्यावातलाच उरेल पैसासमातीन आखो नवसागर, गूळ घिसन दारू पाडानी. पन तशे शिलकी काही राहेना. व्याजूने आनेल पैसा सुध्दा काही दाव परत करता इयेत ना. आखो व्याजूने पैसा घेना पडेत. त्याना बदलामा घरमजारलं येखादं बघोनं नहीथे गुंडा गहान ठेवना पडे. पन आशा का व्हयेना आमना परपंच आडखळत बरा चालना व्हता.

येक दिवस पोलिस वनात. पोलिस साधा कपडामा व्हतात त्या मुन्ह त्या काय वळखू वना नहीत. त्यासनी गिऱ्हाइक सारखं इचारं, 'दारु शे का ?' धनीनी 'हा' म्हनतं. येक बाटली काढी दिधी. वळखना नव्हतात. पन आमले वाटनं, वना व्हतीन गावमा कोनाकडे पाव्हना रावळा. त्या म्हनेत, आखो पाहिजे. धनीनी फुगा काढा. तवश्यात येक गडीनी मना मानोसनी मानगुटीच धरी घिदी. म्हने ,''चाल पोलीस ठेसनले. दारु पाडस नहीका'' दुसरानी सगळा फुगा हातमा घि घिदा. मी गलका करा लागू तवशी दुसरा म्हने, ''बाई जास्त आवाज करु नको. आम्ही साध्या वेशातला पोलीस शेतंस.'' मन्ही ते दातखिळीच बशी गयथी. कोनीतरी आमना गावमातीनच पोलीसले खबर दियेल व्हयी. पोलीस धनीले वढत मारत घी गयात. त्यासनी गावनं हेटे गाडी आनेल व्हती. गाडीमा मारझोड करत ढकली दिधं आनि लयी गयात सटनाले. मी गंज पाय पडी पाह्यात पन त्या निगरगट्ट व्हतात. त्यासनं काय काळीज इरघळनं नही. मंग मी गावना पाटीलकडे गवू. हातपाय पडात. मन्हा धनीले सोडी आना आशे कळवळनू. पाटील म्हने,'' आजना दिवस जाऊ दे. सकाळ सोडी आनसू''. तशीच कळवळत बसनू. पोऱ्या रडेत. त्यास्नाकर्ता तशीच ती रात काढी. दुसरा दिवस रामपाऱ्हेच पाटीलकडे गवू. सटनाले जावाकर्ता रावण्या कयात. मंग पाटील सटनाले गया. संध्याकाळे पाटीलनी मन्हा धनीले जामीनवर सोडी आनं. पन धनीनी तैनपशी जे पोट दुख्खाडं ते शेवटपावत आंथरूनमातीन ऊठनाच नही. इचारं ते म्हने,''पोलीसनी बुटनी लाथ पोटले बसनी व्हती. तवळपशी सारखं पोट दुखी ऱ्हायनं.'' गावमजारला डागटरकडे

दखाडं. पन तो काहीच सांगेना. फगत सुई दिये.. गोळ्या लि दिये आनि येवढा पैसा लागतीन, आशे सुई देवानं आगोदरच सांगे... शेवट महिना दिड महिनामा धनी आवरी गया. हातले लागना नही. मन्हा मानोस कोना खून करता ते सरकार त्याले फाशीवर धाडतं. मंग मना नवराना पोलीसनी खून कया ते साधं पोलिससले खसकाडानंबी मन्हा मनात वनं नही. आनि गावनीबी काही कयं नही. फगत नशीबले दोश दिसन छातीवर दगड ठिसन गप बसनू. धनीना सांगेच दारूना धंदा बंद जया. कोनं निंदनं, खुरपनं, कापनं करीसन, गवत इकिसन दिवस ढकली ऱ्हायनू व्हतू.

येक आंडोर... येक आंडेर वाचेल व्हतात. त्यासनाच तोंडकडे पाहीसन याळ ढकली ऱ्हायनू व्हतू. आंडेरनं लगन करी दिधं. जवायी आड खंदे आनि मन्ही आंडेर मातीनी भरेल शिकाळी रहाटवरतीन वर वढे. येक दिवस शिकाळी वढता वढता तिना तोल गया आनि तिनाबी खेळ खल्लास व्हयी गया. लगन जयं तैन तिले पाहेल व्हतं आनि हाऊ निरोप वना तैन तिनं मढंच दिसनं माले. आंडेरनं येळेबी आंडोरकडे पाही मन घट्ट कयं.. दुसरं काय करता यी मंग...

आंडोर नदीमा मासा... खेकडा धराले जाये... मासा गावमा इकी इये. मी निंदनं, खुरपनं आशा काम करीसन कशे तरी जगी ऱ्हायनू व्हतू. आनि येक दिवस मन्ह नशीब आखो आशे फाटनं ते मन्ही नजरच फाकी गयी. मन्हा भाऊ मासा धराले गया. खडकनी कपारमा त्याले काहीतरी खुडबुड दिसनी. त्याले वाटनं खेकडाच शे. भाऊनी मजार हात घाला नि काय... हात मांगे काढा ते भल्ल मोठं जनावर त्याना मनगटले वेटोळं मारीसन त्याले चायी फोडनं. दुसरा हात घाई त्यानं येटोळं सोडीसन ते जनावर त्यानी दूर फेकं खरं, पन हातवरथीन भळभळ रंगत वाही राह्यनं व्हतं. त्यानी तो हात नदीना पानीवरी धुई घिदा आनि भिलाटीमा यिसन झोपडीमा झोपी घिदं. त्यानी हायी गनपाले सांग व्हतं. तधळ मी कोनातरी वावरमा निंदाले जायेल व्हतू. संध्याकाळे वनू ते भाऊनं काम व्हयी गयथं, भाऊ हायी भिलाटीमा ऱ्हायना नव्हता... माले हायी मांगताईन गनपानी सांग. गनपा धावपळ करता ते मना भाऊ वाचीबी जाता. पन नशीब नजर बांधी वनं ते कोनले काय करता यी...

...मी कनी भाऊ संजय गांधी निराधार योजनानी मनीआर्डर घेवाले वनथू.. म्हनतं, इयेल व्हयी ते घी जाऊत. पन आजून काय इयेल नही. आता आशेच जगवा मंग.. काय करवा.. मरन येत नही तवपावत काढ्वा याळ.. येस मंग.. तुनं कशे काय चालनं... बरं शे ना...

O

कष्ट हाइच भांडवल आनि नफाबी

कानजी पटेल

श्री कानजी पटेल ह्या गुजरातमजारला लुणावाडामा इंग्रजीना प्राध्यापक शेत. गुजराती भाषाना प्रसिध्द साहित्यीक-कादंबरीकार आनि कवी शेत. 'गद्यपर्व' नावना प्रसिद्ध गुजराती मासिकना संपादक शेत. त्यास्ना साहित्यीक आनि सामाजिक कामकर्ता कानजी पटेल गुजरातमा नावाजेल शेत. आठे त्यास्नी गुजरातना पंचमहाल जिल्हाना भिल्ल आदिवासीनी परिस्थितीनं वर्नन करेल शे.

पंचमहाल, दाहोद जिल्हासमजारला आदिवासीसमा खूप येगयेगळा कुळं शेतंस. डामोर, कामोल, भाभोर, भगोरा, भीलताक, मेडा, गरासिया, तंबोकिया, देवदा, वागजिया, चंदाणा, वहोनिया, संगाडा, हठीला, आमलियार, निनामा, भमात, भूरिया, अड, वसैया, पलास, चारेल आशा कुळं संतरामपुर, झालोद, दाहोद, देवगढ बारिया, लिमंखेडा, फतेपुरा ह्या तालुकासमा त्यासनी वसती शे.

शेती, शेतमजूरी तसेच शहरसमा इमारत बांधकामवर मजूरी करीसन आपली गुजरान करान पदरना उलसा जमनीना तुकडावर निभाव लागत नहीं म्हूनून काही लोक ते बाराबी महीना गाव बाहेर आजूबाजूना सधन गावमा शहरमा काढतंस भटकत राहतंस. त्यामुळे पोऱ्यासले शिकाले मिळत नही.

ह्या आदिवासी लोक कोदरी, बरी, बालरा, मका, जतारी, तांदूळ, गहू, तूर भाजीपाला आशा पिक पिकाडतंस. पावसाळा हिवाळामा थोडंस आशे उत्पन्न येस.

मकई आनि गहून्या भाकरी हाऊ त्यासना मुख्य आहार शे. भाकर पळसना दोन पानसना मजार ठिसन निखारावर पानगं ठेवतंस. आनि हायी पानगं ताक नहीथे चटनीसांगे खातंस. भात सनसुदना दिवसंस मिळंस लगनयवतले वरनभात खातंस. काही लोक लांडगा मारीसन खातंस ते काही बोकड्या, कोबंडी, हेला मारीसन खातंस.

दबेल बुटकं कौलारू छपर, टेकडासवर येकट दुकटं घर. येक दारनं. त्यामजारतून लवीसन जावानं. गोठानं बाजूले बाहेर निघता येत नही. बाजूले पडवी ऱ्हास. तिना उपयोग चारा भराले, झोपाले व्हस. पावना वना ते तो बी पडवीमाच झोपंस.

घरात जावानं आगोदर वसरी ऱ्हास. मंग मजारलं कोठी घर. त्यामा दोन चार उलश्या मोठल्या कामडीसन्या कोठ्या त्याले अकबरला म्हनतंस. त्यामा धान्य नहीथे बाकीन्या चीजवस्तू भरी ठेवतंस. घरमजारला त्याना आतला भाग बंदिस्त ऱ्हास.

उलशी खिडकी नहीथे झरोका घरसले ऱ्हातं नहीत. भीती कामड्या, लाकडी नहीथे मातीन्या ऱ्हातीस. घरनं थोडं बर जयं ते त्याना घर येक दोन खाटा ऱ्हातीस. वडील मानूस खाटवर झोपंस. बाळतिनबाईलेबी झोपाले खाट देतंस. पोरं सोरं मात्र भुईवरच. संध्याकाळे आठ वाजताच झोपी जातंस. सकाळीज मात्र पाच वाचता उठतंस. दातन लावानं मात्र नक्की. आंघोळनं तशे काही नही. हातपाय, तोंड वरतीन पानी फिरायं तरी चाली जास.

दारू सवताच पाडथीन. खास करीसन महुआ आनि गुळनी. उंबरं रायन्या आनि खजूरनीबी दारू गाळी पितंस. बाजारू दारू ह्या लोक पितं नहीत. दारूसांगे मांस, कोंबड, भाजी सनसुदीलेच मिळंस. नेहमी मात्र भाजका चना, कांदा यासनावरी काम भागी जास. बाया आनि मानसं येकत्र बशीसन दारू पेतंस. पाहुनासनं आगत स्वागतबी दारूवरीच व्हस. मयत प्रसंगले दुःखी लोकसकर्ता आपला घरून दारू घी जानी पडंस. लगननं येळेबी यजमानना घर दारू घी जानी पडंस, त्याले उधूनी करनं आशे म्हनतंस. नवरदेवले आहेर करानं येळे दारूनं मडकं मधोमध ठिसन सगळा पेतंस. ससा, हरिन, तितर, होला नहीथे कोनताबी पक्षी मारी खातंस. सरळ विस्तववर टाकीसन भाजीसन खातंस. शिकार मोठी ऱ्हायनी ते मीठमिरची लायीसन कव्हळ तेल टाकीसन भाजी बनाडतंस.

भानगड्या (मध्यस्थी) पोरा-पोरीसन लग्न ठरावंस. नवरीना मेहुना पानीनी साक्ष नहीथे अग्नीनी साक्ष काढीसन ७फेरे करस. म्हनजे लगन लावस. पहिला चार फेरा नवरदेव पुढे राहीसन करतंस. नंतरना तीन फेरा नवरी पुढे करीसन पुरा करतंस. लगननं आगोदर हळद लावतंस. तीन, पाच, सात नहीथे अकरा दिवसपावत हायी हळद ऱ्हास. त्यानंतर मंग लगन लागंस. नवरदेवना घरथून नवरीना घर जातंस तधळ सोबत भाकरी बांधी घी जातंस. तठे जाता बरोबर ह्या भाकरी खातंस. वऱ्हाड वावरमा उतरस. झाडखाल, नवरीना बापकडथून वरन-भात मिळस. कोनी ते येकच दिवसमा लगीन करी परततंस. कोनी कोनी रातले मुक्काम करी दुसरा दिवस परत जातंस. सगळीच जागे नवरीनं घर वऱ्हाडले जेवन मिळत नही. काही काही जागे नवरीना बाप नवरदेवकडला वऱ्हाडले कोरडा शिधा दि टाकंस. वऱ्हाड तो कोरडा शिधा आपला गावले घी येस. दुसरा दिवस नवरी मोठा मानससना पाय पडस. आनि आखो बापनं घर जास.

दिवाळी, होळी, जन्माष्टमी, फाल्गुनी येकादशी ह्या ह्यासना खरा सन. ह्या सनसले वरन-भात आशे जेवाले ऱ्हास. होळीले गहूचनानं पीठ येकत्र करीसन कोंजळ बनाडतंस. दिवाळीले नव वरीस म्हनतंस. होळीना दुसरा दिवस इस्तववर चालीसन नवस फेडाना रीवाज शे. पोरंबाळं आजारी पडनात ते गरबाना नवस घेतंस. नवरात्रमा नहीथे दिवाळीनंतर आशा नवस फेडतंस.

ढोल, कुंडी, थाळी, सनई, पावा, बासरी ह्या त्यासना वाजा ऱ्हातंस. नाचले त्या चाळा म्हनतंस. येकनंतर येक अशा ह्या चाळ वाढत ऱ्हातंस. त्यासले त्या पहिला चाळ दुसरा चाळ आशा नावं दिसन वळखतंस. लगननं येळे उलसा 'ढोल' वाजतंस. उच्छावना 'ढोल' मोठा ऱ्हास.

नाचना परकार - गपूली, आंटिया (दांडिया), वावळु, घसियु(तलवार घीसन) अशा ऱ्हातंस.

सनसुदले, बाजारले जावानं येळे, लगनले जावानं येळे, नवस फेडाना दिवस ह्या आदिवासी ढोल, सनई, कुंडी, आनि थाळीना चालवर नाचतंस. मानसं, बाया, पोरं सगळा येकत्र नाचतंस.

गावनी शिववर, टेकडीवर, नदीवर नहीथे उतारवर गावदेवनं ठीकान ऱ्हास, कुठे गावदेवीबी ऱ्हास. कसुमोर या नावना महादेवबी ऱ्हास. कोनी कबीर, गुरु गोविंदसिंह, धाध भगत पंथ, प्रणामी पंथ, भाथीजी यासनाबद्दलबी श्रध्दा दखाडतंस. बायासमा आशी श्रध्दा खूप शे.

गायधणी-गावदेव हाऊ येक देव शे. तो गावना रक्षक. येक गावथून दुसरा गावले निंघनूत आनि वाट चुकनूत ते गायधनी रस्ता दखाडंस. त्यानं देऊळ ऱ्हात नही. मात्र ठिकान नक्की ऱ्हास. ते ठिकान म्हनजे येखादं झाडं, डोंगरमाबी देव ऱ्हास. टेकडीसुध्दा देवच ऱ्हास. शनि, सोम ह्या वारसले आनि आमली, येकादशी, व्हळी आशा सनसले उपास करतंस.

कोना घर देवी-गोवर निंघनात ते त्याकर्ता नवस बोलीसन भीतवर शेनवरी फुल्या काढतंस. हाही काम भगत करस.

सगळा समाजनं समेलन आशे भरत नही. पन कोनले नवस फेडना जया ते तो भरावस. ह्या नवसमा दारू,

बोकड्या, वरन-भात आशे जेवन ऱ्हास. ताप नहीथे आजून येकादा रोग काढाकर्ता पुजारा मंत्र म्हनस. आजारपनमा मंडोल नावनं गानं गातंस. बांबूनी कामटी जमीनवर ठोकानी आणि गानं म्हननं.

पोरे आमली पीपली, लाकडी चेंडू, विटीदांडू, गोट्या, लंपडाव, वाघबकरी, पोहनं, धावनं, टेकडी चढनं, बुडी मारीसन श्वास रोखनं, तीरकामठ्यासवरी नेम धरनं, आशा खेळ खेळतंस, तीनेक वरीसना पोऱ्यासले उलशी उलशी कामं देतंस. आठनऊना व्हताच बराच मोठला काम देतंस. घरना कारभार वडीलधारा मानूस सांभाळस. म्हातारासलेबी कामं करना पडतंस. बाया मानससना बरोबरखाल काम करतंस. तेल-तुप सनसुदलेच खावाले मिळस.

पिकाडेल अन्नधान्य, भाजीपाला बाजारात घी जातंस. दोहोद ले बुधवारे, झालोदले सोमवारे, संतरामपुर व लिमडीले मंगळवारे, लीमखेडाले रविवारे, सुखसरले गुरुवारे हाट बाजार भरस. संजेली, फतेपुरा, देवगढबारीयाले शुक्रवारे बाजार भरस. कोंबड्या, बकऱ्या, गाई, म्हशी, बैल, तीर-कामठे, विळा, पाळीये, मडकी, तयार कपडा सगळं बाजारात इकाले ऱ्हास. मानसं लाल पिवळा, आकाशी सदरा घालतंस. सफेद कपडा गुंडाळी करीसन डोकाले पागोटासारखा गुंडाळतंस. लंगोटी, पोतडी (धोतर) चादर नेसतंस. बाया रंगीबेरंगी, झंपर, परकर, ओढनी नेसतंस. लहानपोरं नेहमी उघडाच ऱ्हातंस. बायासना पायमा, नाकमा भांगमा चांदीना कथीलना दागिना ऱ्हातंस.

मोठी पाळीमा मडक, छज, पावडं, कुदळ, पोर, घीसन काम मिळयी आशा गावनी शिववर पडाव टाकाना. आशे बराच गावं फिरना. पाऊस पडना का आपला गावले परत येनं. ज्याना वावरले आजिबात कस नही आशा लोक ते पावसाळातबी पंचमहाल, दोहोद या बाकीन्या जातीसन्या वस्तीमा शेती आनि मजूरीना काम बारमाही करत ऱ्हातंस. झालोदन्या खानीतून दगड काढाना, विकाना आनि त्यातलाच मजूऱ्या करीसन ऱ्हातंस. झालोदी दगड घरना तळघरमा बसाडाकर्ता वापरतंस. फिक्या लाल, निळसर, रेतीसारखा कठीन आनि मऊ दगडवरी ह्या दोन्ही जिल्हातला बराच गावमजारला शेतकरीसना तळघरं बनेल शेतंस. पटेल, बामन, क्षत्रियसनी वस्ती राहेल गावस्ना शिववर गुरं चारानी जमीनवर त्या ऱ्हातंस. चार सहा लाकडसना खांबसवर साग नहीथे पळासना पानं टाकीसन त्यामा त्या ऱ्हातंस. गावमा मजूरी करतंस. सपूर्न गुजराथमा कोनताबी गावात गयं, तरी पंचमहाल दाहोद ना आदिवासी पाव्हाले मिळतीन, गंवडीकाम, मजूरी, रोपनी लावनी, कापनी आशा कामं त्या करतंस. काहीसन्या म्हशी वाढायी मोठ्या करीसन त्यातला अर्धा भाग त्या घेतंस. समाजमा नहीथे दुसरीकडेबी कोनी चोरी करत नही. हताश व्हयीसन कोनी आत्महत्याबी करत नही. वैर जयं ते मारामारी मात्र करतंस.

काही शिकेल सवरेल लोक आता राजकारनमाबी पडाले लागात. दोन तीन बाया आश्रमशाळा, छात्रालय चालाडी ऱ्हायन्यात. ग्रामपंचायत, तालुका पंचायत, जिल्हा पंचायतमा येक दोन बाया सभासद शेतीस. येक बाई जिल्हा शिक्षन समीतीनी अध्यक्ष व्हयेल शे. विधानसभा लोकसभा पातळीवर चार-पाच व्यक्ती मांगला पन्नासेक वरीसपशी राजकारनात शेतंस. स्नातक, अनुस्नातक, डिप्लोमा, डॉक्टरी, इजिनियरींग या क्षेत्रसमा आजपावत जवळ जवळ तीन चारशे जन व्हतीन. सरकारी नोकरीमा हजारेक व्हतीन. प्राथमिक माध्यमिक शिक्षक शंभरेक व्हतीन.

पशुपालन, शेती, व्यापार आनि बाकीना काही व्यवसाय आठला आदिवासीसले नीट जमना नही.

आवढं ते अगदी नक्की शे, ह्या लोकसले त्यासना कष्ट हायीच त्यासनं भांडवल शे आनि हाऊच त्यासना नफाबी शे. आनि ह्या कटू सत्यना अर्थ मात्र काळीज कुरतडनारा शे.

O

भिल : वृत्ती आनि काही समस्या

सुधीर देवरे

गाव तठे जशा महारवाडा व्हास, तशी परत्येक गावले येक भिलाटी व्हास. हायी भिलाटी गावना बाहेरच व्हास. परत्येक कुटूंबन्या उलश्या उलश्या झोपड्या येकमेकले खेटीखेटी बांधेल व्हातीस. आनि त्या झोपडीसमा कोंबडीसना खुराडानागत झोपडीसमा भिल लोक व्हातंस.

गरजा पाह्यात ते येकदमच 'प्राथमिक' पातळीन्या. न्याहारी, जेवन, आंगवर कपडा आनि निवासकर्ता झोपडी व्हासच. सकाळीज चहा पाहिजे आशे नही. गुळना चहा उकाळीसन जर्मलनी तमानमा वतीसन पिधा का जयी तलफ. दारु तंबाखू ह्या ह्यासना व्यसनं. दारु आनि तंबाखू ह्या दोन्हीसपैकी येकबी व्यसन नही, आशा भिल बहुतेक सापडनार नही. भिलं दातं घसतं नहीतंच पन ज्या घसतंस त्या तंबाखूवरी दात घसतंस आनि हायी दात घासानं काम दात स्वच्छ व्हवात म्हनून नही घसतंस. ह्या तंबाखूमझारथीन त्यासनी जी तंद्री लागंस त्याकर्ता ही तंबाखूनी सवय व्हास. तंबाखूवरी दात घसानं परमान मानससाई बायासमा जास्त व्हास.

सगळा परकारना आदिवासीसमा शिक्षननं सगळात कमी परमान भिलसमाच शे. आत्ताशी येखादा कुठे दहावीपावत गया तरी आत्तापावत बहुतेक भिलसनं शिक्षन जास्तीत जास्त चौथी पाचवी पावतच शे. आनि पोरीसनं शिक्षन ते पहिलीपावतबी व्हात नही.

भिलसनी 'भिल्ली' हायी येगळी भाशा शे. पन परत्येक भागमा हायी भाशा येगयेगळी शे. उदाहरनार्थ बागलानमझारला भिलसनी भाशा आनि धडगाव अक्रानी आठला भिलसनी भाशा यासनामा जमीन अस्मानना फरक शे. त्या त्या भिल्ली माशावर आजूबाजूनी बोलीसनी दाट सावली पडेल व्हास. जशी आहिरानी भागातला भिलसनी भाशावर आहिरानीना पगडा शे. तरीबी ती आहिरानीसाई येगळी शे, हायीबी लक्षात येस.

उच्छाव :

डोंगऱ्यादेवना उच्छाव हाऊ सगळात मोठा उच्छाव व्हास. हाऊ उच्छाव पंधरा दिवस चालंस. भिलाटीमझारला सगळा लोकं ह्या उच्छावमा भाग घेतंस. आनि ह्या उच्छावनी भरपूर माहिती ह्या आगोदरना 'ढोल'ना अंकात इयेल शे.

गमी जायेल मानोसना चिरा बसाडतंस तधळ बुंजी दियेल प्रेतनं 'तोंड पाव्हाना कार्यक्रम' व्हस. आनि मंग त्या मानोसना चिरा बसाडतंस. हाऊबी भिलसना येक परकारना उच्छावच व्हास.

ढोल, पावरी, खंजीरी, तुनतुनं, थाळी ह्या वाजा वाजीसन लावण्या, पवाडा, कहान्या, आख्यायिका, गोष्टी आशा कार्यक्रम अधून मधून व्हतंस. ह्या कार्यक्रमकर्ता मात्र येखादा तिथी वगैरे काहीच नही. येखादा सनना दिवस नहीथे आनंदनी घटनानं येळे आशा उच्छाव व्हस.

लगनं :

लगननं येळे लगन जय का भिल पावरी आनि ढोलना तालवर रातभर फेर धरी नाचतंस. या नाचमा बायामानसं आनि दाद्या मानसं येकत्र यीसन येकमेकना गळात हात घाली तालबध्द फेरा धरीसन रातभर नाचतंस. गाना गातंस. लगनमा पोऱ्याना बाप पोरना बापले हुंडा देस. ह्या उलटा हुंडाले 'पेंढी देनं' आशे म्हनतंस. नवरदेव आपलं वऱ्हाड घीसन ढोल वाजत , नाचत पोरना गावले जास.आत्ते आत्ते बैलगाडं कराले लागात ते काही ट्रॅक्टरबी घी जातंस. नवरदेव भिलाटीना जवळ वना का नवरीन्या कलोऱ्या चपला घीसन नवरदेवले माराले सुटतीस. तधळ नवरदेवनी वाट काढत पळत पळत नवरीना दार समोरला मांडोले टिपाले पाहिजे. जोपावत नवरदेव मांडोले टिपत नही तवपावत नवरदेवनी पिटाई व्हस.

सामान्य चालीरीती :

भिल समाजमा लगन न करताच बाई आनि मानोस नवरा बायकोसनागत येकत्रबी ऱ्हातंस. लगीन व्हयेल ऱ्हात नही आनि त्यानं कोनले काही वाटतबी नही. पन तरीबी त्यासले कधळतरी येकमेकसंगे लगन करनंच पडंस. मंग काही काही जोडपासना त्यासनाच पोऱ्यासना लगनमा आई बापसनंबी लगन व्हस. भिल जमातन्या बायका कुकू लायेल दखाती नहीत.

भिल समाजमा लैंगिक स्वैरता दखात नही. तरीबी पतिव्रतानं स्तोमबी आजिबात माजेल नही.

गावात डोंबारीना खेळ वना का त्याना मुक्काम भिलाटीमाच ऱ्हास. डोंबारीसना पहिला खेळ सुध्दा भिलाटीमाच व्हस. गाव साई भिलाटीमा खेळनी कमाई कमी येस तरीबी त्यासना पहिला खेळ भिलाटीमाच व्हस. आनि मंग त्या गावभर खेळ करतंस. आशे काबरं, आशे जर भिलसले आनि डोंबारीसले इचारी पाह्य, ते त्यानं उत्तर दोन्हीसले माहिती नही. फक्त हायी चाल पूर्वीसपशी चालत इयेल शे, आशे उत्तर मिळंस.

यवसाय / धंदा :

भिल जमातमा कोनताबी येक परमुख आशा धंदा नही. म्हनून भिल समाज येकाच येळे अनेक परकारना कामं करताना दिसस. गावठी दारू पाडीसन इकाना यवसायपशी वावरमा सालदार, हातवर काम करानं, व्हका घेवानं, आंगवर काम घेनं, जागल्या, गवत विक्री करनं, इमारत बांधकामवर गवंडीना हातखाल वाळू, सिमेंट, विटा यासन्या पाट्या देवानं काम करनं, सवतानी शेती नही म्हनून दुसरानी शेतीवर काम करीसन रोजंदारी मिळावनी. काहीसले थोडीबहूत शेती ऱ्हास पन कसाना औत , बैल ऱ्हातं नहीत, पानी ऱ्हात नही म्हनून पाऊसना पानीवर कशेतरी खरीप पिक काढतंस.

आज बहुतेक खेडापाडासवरला भिलं गावठी दारू पाडतंस. पोलीससकडथून सापडायी गयात ते त्यासना छळबी तशाच व्हस. नोकरीमा भिलसनी संख्या येक टक्काबी नही. ज्या नोकरीले शेतंस त्याबी उदासिनच दखातंस. उदा. येक भिल समाजना इसम चांगली केन्द्र सरकारनी नोकरीमा व्हता. पन त्याले काय वाटनं काय माहित, नोकरी सोडीसन तो गावमा दारु भट्टी चालाडाले लागा. आनि नोकरीकडे नंतर फिरीच पाह्य नही. नोकरी साई दारू पाडाना काममा कितीतरी कमी पैसा मिळतंस आनि ह्या धंदाले प्रतिष्ठाबी नही, तरी त्यानी आशे काबरं कयं हायी त्यालेबी सांगता येत नही. त्यानी हायी वृत्तीच शे, आशे म्हनं तरीबी त्यानावर अन्यायच व्हयी. कोंबड्या, बकऱ्या, बदक पाळीसन काही भिल परपंच कराले पाहतंस. काही मासा, खेकड्या धरीसन त्या इकीसन पोट भरतंस. आशा परकारना अनेक यवसाय करीसन भिल तग धरी राह्यनात. काही घोरपड, ससा, पारवा, लाव्हऱ्या यासनी शिकार करतंस.

आज नं आज आनि सकाळनं सकाळ :

आजनं आज आनि सकाळनं सकाळ पाहूत हायी वृत्ती त्यासमा मुरेल शे. कोनतीबी गोष्ट म्हनजे पैसा आडका, धन, धान्य साचाडी ठियात ते पुढे कामात यी हायी वृत्ती त्यासनी नही. संचय करानं त्यासना कोशात बसत नही. त्यासनी हायी 'अल्प संतुष्ट' वृत्तीवर आहिरानी भाशामा येक म्हन शे, ''तवलीभर दाना आनि भिल उताना''. तवलीभर दाना दिसनात तरी भिलना आनंद आभाळमा मात नही, आशा याना अर्थ शे. त्या तवलीभर दानासमुळे त्याले कुठे चांगलं काम जरी मिळी राह्यनं तरी तो जानार नही. कारन त्यानं आजनं जेवननं काम व्हयी जायेल ऱ्हास. चांगलं काम मिळी ऱ्हायनं आनि त्याना मोबदला चांगला मिळी ऱ्हायना म्हनून तो जानार नही, तो त्या तवलीभर दानाच कुरवाळी ऱ्हायी. आनि जेवन जयंका मस्त झोपी जाई. पन तो कामले जानार नही. आजनं जयं ना सकाळनं सकाळ पाव्हायी जायी, आशी त्यानी वृत्ती शे.

हां तं हां आनि ना तं ना :

हायी सुध्दा भिल समाजनी येक वृत्तीच शे. आपू जर त्यासले येखादं काम सांगं आनि त्यानी जर ते कराले आगोदर नकार दिधा- तो जर नही म्हनना, तर ते काम, त्याना लाभ, मोबदला त्याले कशा मिळयी आनि ते त्याले सवतालेच कशे चांगलं पडी राह्यनं, आशे त्याले कितीबी समजाडी सांगं तरी त्यानी आगोदर त्या कामले नही म्हनेल ऱ्हास म्हनून तो ते करत नहीच. उलट येखादा काममा त्याले काही मिळत नही तरी त्यानी जर ते मनवर घिदं ते तो ताबडतोब करी टाकंस. आशी त्यानी वृत्ती दखाडाकर्ता भिल समाजना उल्लेख '' हां तं हां आनि ना तं ना '' आशा शब्दसमा इकडे करतंस. हाऊ त्याना ठामपना अगदी रंगतमाच भिनेल शे. भिल मानोस दुसरासवर लवकर इश्वास ठेवालेबी तयार व्हत नही. त्यानी येकदाव जर कोनाबाबत गैरसमज करी घिदा ते तो मानोस त्याना कितीबी जवळ गया तरी तो त्याले दाद देनार नही.

अस्वच्छता :

भिलाटीमझारल्या झोपड्या म्हनजे कोंबडीसना खुराडाच. झोपडीमा जावानं येळे लवीसन जानं पडंस. माटीन्या भिती. जमीनले वल्लावा ऱ्हास... लहान पोऱ्या बाहेर जवळच उघडावरच परसाकडे बसतंस. मोठा मानसंबी जवळच झाडाबसाले बसतंस. भिलाटीले गावनामाळेक नळयोजना ऱ्हात नही. त्यासले पेवाना पानीनीच मारामारी. त्या कुठूनतरी पेवाले पानी भरी आनतंस. तेबी 'अस्वच्छ' ऱ्हास. तेच पानी त्या पेतंस. आनि मंग आंघोळबिंघोळ ह्या खुपच लांबन्या गोष्टी. भिल आगोदर कैन्हतरी नदीवर जायीसन आंघोळ करेत. आते नद्याबी आटी गयात म्हनून आगोदर ज्या आठ दिवसमा आंघोळी व्हयेत त्या आता महिनाभरात व्हतीस. आंघोळ लवकर कयी नहीते शरीरन्या पेशीसना आंगवर खवला धरी येतंस. त्या खाजवतंस त्यातून मंग खरुज, गजकर्न, इसाब, आशा कातडीना रोग व्हतंस. 'अस्वच्छ' पानीमुळे कावीळ, नारू आनि माशा डासना त्रासमुळे हिवताप, मलेरिया आशा आजार भिलाटीमा कायम पाव्हाले मिळतंस. आंथराले आनि पांघराले येकदम घान गोधड्या, गोनपाट आशा ऱ्हातंस. त्यामुळे लहान पोऱ्यासना डोळा येवापशी ते अंधत्व येवापावत अनेक गोष्टी घडतीस.

शिकार आनि हत्यारं :

काही भिल लोक आजूनबी चांगला शिकारी शेतंस. पन त्यासना शिकार कराना हत्यारं आजूनबी अश्मयुगीन,

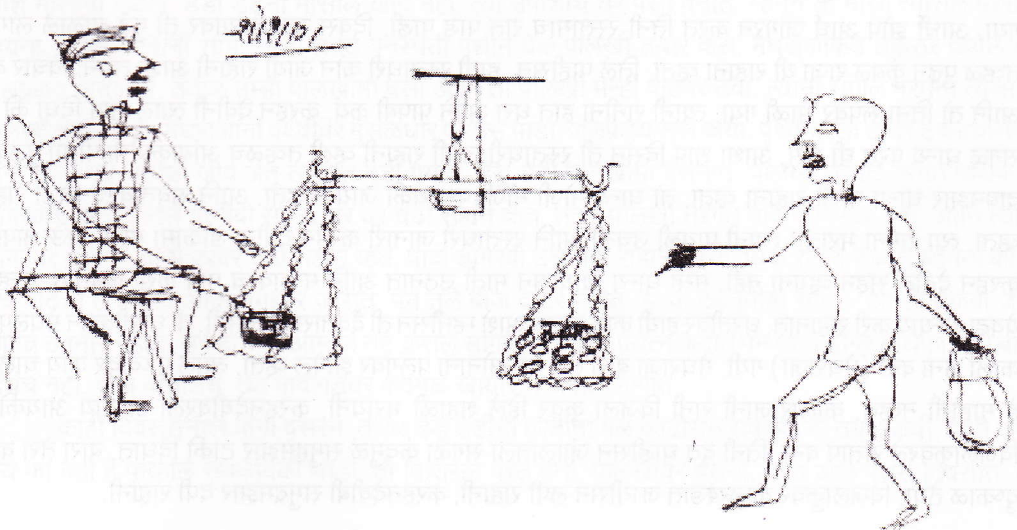
मध्ययुगीन हत्यारंच शेतंस. हातात दगड घीसन शिकार कराबरोबरच गोफन, गलोल, तिरकामठा यासना वापर करीसन ह्या शिकारी शिकार करतंस. घोरपड, लाव्हरी, तितूर, पारवा, ससा, खेकडा आनि गळ टाकीसन मासा मारतंस. काही इकाकर्ता ते काही खावाकर्ता.

नवापुर आनि धडगाव अक्रानी भागमा स्वतंत्र भिल वस्तीसना गावं शेतंस. त्यामुळे गावना पाटील, सरपंच पोलीसपाटील भिलंच शेतंस. त्यासनच गाव आनि त्याच कर्तासवरता त्यामुळे त्यासन्या ज्या जागे झोपड्या शेतीस, त्यासना मालकबी त्याच शेतंस. म्हनूनच इकडला भिलाटीनागत त्यासनं स्थलांतर व्हत नही. त्यासनी जागावरून त्यासले कोनी उठाडत नही. तशे इकडे परत्येक गावना परमुख समाज येगळा आनि भिलाटीमझारली भिलसनी वस्ती येगळी. त्यामुळे गावले जर येकादा कामकर्ता (उदा. दवाखाना, वीज केन्द्र, पानीनी टाकी ह्यासकर्ता) जागा लागनी ते भिलाटीले उठाडीसन दुसरी जागा देतंस. त्यामुळे त्यासनं स्थलांतर 'अपरिहार्य' व्हास. तशेच जठे जठे सगळं गाव भिल समाजनं शे तठे तठे भिल समाजले आपआपला पोटपुरती शेतजमीन शे. तिले त्या मनलाई कसतंस आनि 'उत्पन्न' काढीसन आपला परपंच चालाडतंस. तशी इकडला भिलसनं नही. इकडला भिल समाजना पोटं हातवर शेतंस. ह्या समाजमझारला आर्थिक स्तर मुळेच त्याबी आत्ता बाकीना समाजनागत येकमेकले हलका भारी समजाले लागात...

आज आपला भारतमा सगळात मागासेल जमात कोनती याना सर्वे कया ते उत्तर 'भिल' आशेच मिळयी... भिल हाऊ भारतातला येक घटक बाकीन्या आदिवासीसन्या जमातीसपैकी खुप मांगे राही गया. यानं कारन फक्त त्यानी जगापुरती 'अल्प संतुष्ट' वृत्ती येवढंच नही. शिक्षन, मार्गदर्शन, सवलती आनि मुख्य म्हनजे त्यासले चांगलं जगानी संधी आपू आजून नीट 'उपलब्ध' करी दिधी नही, आशेच म्हननं पडयी.

आठला येक समाज कार्यकर्ता आनि स्वातंत्र्य सैनिक दादासाहेब बिडकर येकदा भाषनात म्हनना व्हतात, ''अगदी हजार मानससमाबी भिल वळखता येस, आशी भिल जमातनी शरीरनी ठेवन शे. भिल जरासा निग्रोनागतच दखास. नाक, चेहरा, रंग, उग्र रुप आशे भिल मानोसनं वर्नन करता यी. मंग तो भिल महाराष्ट्र मझारला राहो, गुजरात मझारला राहो का आखो कुठला ?'' हायी अवतरन कदाचित कोनले आवडनार नही. येकच भौगोलिक वातावरनमा हाऊ शरीरभेद कशामुळे शे, हाऊ येक संशोधनना विशय नक्कीच शे. ह्या दृष्टिकोनमातून जर मानववंशशास्त्रना आधारखाल आशे येखादं संशोधन जयं, ते त्यानं स्वागतंच व्हयी.

O

मानव उत्पत्ती (पावागड)

सुभाष पावरा

आधुनिक विज्ञानना परमाने मानवनी उत्पत्तीनी येकच कथा परमान मानेल असनी तरीबी आदिवासी जमातीसमझार अनेक कथा रूढ व्हयेल शेतीस. नंदूरबार जिल्हाना सातपूडाना परिसरमझारला पावरा-भिल्ल जमातीसमा मानवनी उत्पत्ती बद्दल जी कथा सांगतंस ती पुढे दियेल शे.

विदूबाईनी नऊ खंड धरती तयार कयी. देवदेवता, मानव, वनस्पती, पशू, पक्षी तयार कयात. आकाशातला सूर्य-चांदनी निर्मिती करीसन प्रकाश तयार कया. आशा सगळा येगयेगळा परकारे सृष्टीनी निर्मिती कयी.

मानव तयार कराकर्ता कच्ची माटी समुद्रातीन आनी. कच्चा मानव तयार करीसन तो वळात घाला. त्या मानवले तडा गयात. अरेरे, धरतीनी चंद्रसुर्य तयार कयात त्यासले तडा पडना नहीथ ह्या मानवले कशा काय तडा गयात. ती विचार कराले लागी. नवीन माटी आनीसन त्यावात राख मिसळीन ती चाकवर ठीयी. आनि मग मानोस तयार कया. तव्हळ तो स्थिर राह्यना. मग त्याना जीव तयार कया. म्हनून मानोसना शरीरवर राख दखास. सगळा जीव जंतूसले सुख दुख दिधं. त्या आपआपला जीव जगाडाले येगयेगळा मार्गसले लागात.

मानव आनि देवदेवतासनी संख्या वाढाले लागी. ३२ कोटी देव ३२ कोटी मानवसनी संख्या वाढनी. देवदेवता, मानवसमा बेकारी वाढाले लागनी. कत्तली व्हवाले लाग्यात. जातपात न पाहता बलात्कार व्हवाले लागात. पशू पक्षीसनी हत्या व्हवाले लागनी. झाडं झुडपं नष्ट व्हवाले लागात. आशा कलियुग तयार जया. हायी सगळं करहन माता पाही राह्यनी. ते तिले सहन व्हयेना.

करहन देवी सुंदर आशा वेश करीसन आंबाकुंबी राजाना घर जायी राह्यनी व्हती. रस्तामाय जातांना याळ बुडी गया. आर्धी झोप आर्ध जागरन करत तिनी रस्तामाच रात पाड पाडी. दिवस उजाडल्यावर ती पुढे चालाले लागनी. तव्हळ पुढुन कुंबल राजा यी राह्यना व्हता. तिले पाहीसन, हायी रस्ताधरी कोन जायी राह्यनी आशा त्यानी विचार कया आनि तो तिना रूपवर भाळी गया. त्यानी रानीना हात धरा आनि पापबी कयं. करहन देवीनी त्याले शाप दिधा की तूनं सगळ धान्य परत घी घेसू. आशा शाप दिसंन ती रस्ताधरी जायी राह्यनी व्हती तव्हळच आंबाकुंबीना पोऱ्या गुलकुशा दाबमझार धान्य मोजी राह्यना व्हता. तो धान्य मोजी मोजी पुरा थकी जायेल व्हता. आनि सवतावरच चिडी राह्यना व्हता. त्या रागना भरातच त्यानी पायली उचली आनि रस्ताधरी जानारी करहन देवीना डोकामा मारी. हाऊ अपमान करहन देवीले सहन व्हयना नही. मऱ्हं धान्य खायीसन माती उठनात आनि मऱ्हावरच पाप करी राह्यनात. मऱ्हावर येवढा अन्याय करी राह्यनात. धरतीवर हायी काय चालनं आशे म्हनीसन ती देवतासवर रूसनी. ती धरतीवरून मेघलपुरात काला राना कडे (मेघराजा) गयी. मेघराजा बारा तेरा वर्ष सोनाना पलंगवर झोपेल व्हता. त्याले पृथ्वीवर काय चालू शे, हे माहीती नव्हतं. कालाराजानी रानी विजला कुवर हिले शहाळी भरायनी. करहनदेवीवरला अन्याय आयकीसन विजलाकुवरले संताप वना. तिनी दूत धाडीसन जंगलातला सगळा कंदमुळं समुहमझार टाकी दिधात. बारा तेरा वर्षना दुष्काळ ठेया. विजलाकुवर कालखंडात जायीसन लपी राह्यनी. करहनदेवीबी समुद्रमझार दपी राह्यनी.

बारा तेरा वर्षसना दुष्काळ पडा. मानसं झाडंसना पाला खावाले लागात. सगळा पशू पक्षी मरीसन संपनात. मानस मानसंसले खावाले लागात. समुद्र, नदी, नाला सगळा आटी गयात. जीव जंतूबी मराले लागात. भूमि फाटनी. देवदेवता किदरी गयात. त्याबी उपाशी मराले लागनात. उपाशी पानी पेताच मराले लागात.

हाऊ सगळा विनास धरती माताले सहन व्हयेना. ती धनी राजाले सांगे, तूम्ही काय झोपी राह्यनात. आजून झोप उघडत कशी नही. महा जीव जंतू झाडं झुडपं उपाशी तिशा तरी राह्यनात. आपूनबी मारी खायी राह्यनूत. आशी तकरार धरतीनी चिठ्ठीमा लिही. मी जेवनी रानी चिठ्ठी लिही राह्यनू. तुमनाकडे भरपूर संपत्ती शे. तुम्हले काहीबी कमी नही. मनाकडली सगळी संपत्ती नष्ट वही गयी. छातीमझारून मळ काढीसन रावकागळी(संदेश देनारी कावळी) बनाडी. ती चिठ्ठी रावकागळी मेघराजाकडे घी गयी. मेघराजा सोनाना झोकावर झोपेल व्हता. मेघराजानी चिठ्ठी वाची. मेघराजा तयारीले लागना. तुंबडी (भोपडी) घिधी. डोकावर पागोटी बांधी. शिदोरी बांधी. आनि घोडावर बशीसन वाटले लागना. धुक, ढग, पाऊस तयार कया. ढग हालतच नव्हतात.

वारीराया (वारा) जंगल दरीसमा फिरी राह्यना व्हता त्याले बलाये. तो तयार व्हयेना. तव्हळ मेघराजानी पोर मेघला कुवर देवानी कबुली कयी. वारीरायाले जवाई बनाडं. तव्हळ तो तयार जया. वादळ वारं तयार जयं. ढग हालवत. मेघराजा समुद्रना वाटवर वना. जगातला समुद्रना रखवालदार आंधळा पांगळा पानीनी रखवाली करी राह्यना व्हतात. त्यासले न विचारता मेघराजानी पानी चोरी घिध. पांगळा पाही राह्यना व्हता. त्यानी आंधळाले इशारा कया. आंधळाबी गोफनवरी दगड माराले लागा. मेघराजानी तुंबडी मझार (भोपळी) पानी भरी घिध. झाडं झुडपेसमा डोंगरीदरीसमा आज फिराले लागा. विजा सुरु जयात. जंगातला झाडं झुडपं वारामुळे हालाले लागात. वादळ सुटनं. मुसळदार पाऊस पडना. नदीनाला समुद्र भरी गयात. सर्वा जगमा पानी पानी व्हयी गयं.

येक मोठा मासीराया (मासा) व्हता. उपाशीपोटी मानस त्याले खावाले धावनात. त्यानं जिवंतमास खावाले लागात. तव्हळच डेडी डेडू दोन्ही भाऊ बहीन (हरिजन) त्याले खावाले गयात. तो जिवंत रडी राहींता. त्या येकमेकले म्हनेत, दुष्काळ शे. मानसं मरी राह्यनात पन जिवंत प्रानी खानं म्हनजे पाप शे. त्या पेक्षा आपन मरी जावूत. त्या मासा न खाता परताले लागात. तव्हळ मासीरायानं सगळा मानवसवर लक्ष व्हतं. कोन सती आनि कोन पापी हाई तो पारखी राह्यना व्हता. मासा डेडी डेडूले म्हनना, सगळा मानसं माले खावाले यी राह्यनात. तूम्ही काबरं माले खात नहीत. तव्हळ त्यासनी सांग की आम्ही मरेलच प्रानी खातंस. जिवंत प्रानी आम्ही खानार नहीत. ह्या मानसंसनी प्रानी हत्या करेल नही आशे मासानी वळखं. डेडी डेडूनी मासाले खादं नही. त्या उपाशीच घर परत वनात. म्हनून तो मासा त्यासले परसन्न व्हयना. त्यासले त्यानी सांग, तूम्ही लवड वनस्पती पशीन येक पालखी तयार करा. मेघराजाकडे तकरार व्हयेल शे. जलप्रलय व्हनार शे. तव्हळ तूम्ही पालखीमा बसा आनि ती पालखी मन्ही पाठवर ठेवा. त्याना सांगेल परमाने त्यासनी पालखी तयार कयी. मेघराजानी पृथ्वीवर मुसळधार पाऊस पाडा. जलप्रलय सुरू जया. पृथ्वीवरला डोंगर टेकड्यासवर पानी फिरी गयं. सगळा जीव जंतू त्यावात बुडी गयात. डेडू डेडी पालखीमा बसनात. पालखी तरंगत तरंगत माथेफेना डोंगरकडे वनी. तिठलं पानीबी सारखं वर वर चढी राह्यनं व्हतं. तठून पालखी तरंगत पावा डोंगरवर वनी. आनि त्याच डोंगरवर थांबनी. पानी वरवर चढी राह्यनं व्हतं. पावा डोंगरबी उंच चढी राह्यना व्हता. पावा रेलवी रेलवूले म्हनना की तू उंच वाढशी ते आम्ही आकाशमझार जासूत. पन तूले बीज देनार नहीत. रेलवी रेलवूनीबी सांग,- आम्ही येकबी जीव जिवंत ठेवनार नहीत. सगळा जीव आम्हले नष्ट कराले सांगेल शे. फारच प्रयत्न कयात पन पावा डोंगर माथेफानानी बीज दिधंच नही. बीज वाचाडंच. त्या पावागडवर कंदमुळ खायीसन जगाले लागात.

काही दिवससनंतर पानी वसरनं. तधळ डेडू डेडीनी छातीना मळ काढीसन रावकावळी तयार कयी. पानी कमी जयं का नही हे पाव्हाले रावकावळी धाडी. ती फिरीसन परत वनी. पालखीवर बसनी. परत आठ पंधरा दिवसात ती

धाडी मंग ती काही परत वनी नही. तव्हळ त्यासले वाटनं की आता पृथ्वीवरलं सगळ पानी वसरी गयं व्हयी. कारन पृथ्वीवर बसाले कावळीले जागा मिळनी व्हयी. म्हनूनच ती तिकडेच पृथ्वीवर फिराले लागी व्हयी. डेडू डेडूकडे खावाले अन्न नव्हतं म्हनून त्या जंगलातला पाला पाचोळा खायीसन जगाले लागात. त्या भाऊ बहीन व्हतात म्हनून त्यासनी पाप कय नही. त्यामुळे त्या हागना-मुतनात, थुकनात आनि त्या पशीन पोऱ्या तयार जयात. पुढे त्यासना वंस विस्तार वाढत गया. त्या पोऱ्या बी कंदमुळं खायीसन जगाले लागनात. त्या येकच रक्तना व्हतात. त्यासना बेटीना यव्हहार कशा कराना ? त्या कर्ता त्यासनामा जाती पाड्यात. त्यावात पहिला वंशना हरिजन, पावरा , भिल्ल, वानी, गुजर, बोंडा आशा काही जाती निर्मान कयात.

भगवाननी जाती वाट्यात. आनि जन्म परमाने वाटा हिस्सानी वाटनी कयी. हरिजनसले सुत दिधं. भिलसले कुंबीनं (शेतीकाम) काम दिधं. गुजर कुंबीलेबी शेतीनं काम दिधं. वानीले लक्ष्मी दिधी. धंदा कराले लाया. बोडा समाजले देवदेवतासना मूर्त्या दिध्यात.

भगवाननी जन्मपरमाने बलाये. हरिजन मोठा व्हता त्याले पहीले बलायं. तव्हळ त्यानी आंघोल वगैरे स्वच्छता व्हयेल नव्हती. त्यामुळे नंतर जावू म्हनीसन तो परत फिरना. तव्हळच वानी गया. त्याले लक्ष्मी मिळनी. हायी लक्ष्मी हरिजनले मिळनार व्हती. नंतर सगळात शेवट तो आंघोळ करीसन गया. पन तवपावत व्हतं तव्हढं सगळं वाटायी जायेल व्हतं. भगवाननी खिसामा हात घालाते सुत निंघनं ते सुत त्याले दिसनं. भगवाननी सांग की हाई सुत घे आनि हातमाग चालाडीसन कापड तयार कर आनि ते ईक. कुंबीकडे जायीसन थोड सुत दे. तो थोडफार धान्य दी. त्यावर आयुष्य जग. म्हनून हरिजन लोक कुंबीकडे जातंस. नांगराना पहिले नांगरले सुत बांधतंस. कुंबीना धन धान्यनी भरभराट व्हस. आजबी हायी प्रथा चालूच शे.

O

देव बालहे के

रामसिंग पावरा ह्या अक्राणी तालुकाना शेतंस. त्यासनी आम्हनापर मोकलेल ह्या गीत अठे पावरी भाशामाच दिधेल शे.

देव अेवी तिबी मेहे बालहे के ?
सुख जिनाहा कोयतला तिनाह देखाडहे के ? ।।धृ।।
ज्या ज्या पुढारी ओया आज लगणं
जिने तिने करी स्वतःने भरती
देव मारू वाटू मेंह पाह मुकलहे के ?।।१।।
पैयह्या ज्यु लावणेने करेहे
देखाडहे कुणी गरबोंह चूर
सुटकानकरता मदतीही आवहेके ?।।२।।
चूरी करीन चुर जाठहे
संशयोने गरीबोह मार जुडहे
लाच लेहते तेवीं मदतीही आवहेके ?।।३।।
निवडीने आप्या जरी आमरा माणहे
जरी माणहे तिनूह हाते खुरा
पुणे आमरा कामह आवहे के ?।।४।।

रामसिंग भीमा पावरा
मु. राडीकलम

राठवासनी संबंधसृष्टी

शंकर राठवा

श्री. शंकरभाई राठवा ह्या मुळना गुजराथमजारला छोटाउदयपूर भागातला शेतंस. पन त्या सध्या नाशिकले ऱ्हातंस. संशोधन करतंस.

मानुस जगमा येकटा नही आनि तो तशा राहनारबी नही. परत्येक समाजमा मानूस नातामा गुंतेल ऱ्हास. संबंधनी सृष्टीमा परत्येक मानुसले येक येगळंच स्थान ऱ्हास. कुटुंबमा आनि समाजमा त्यानाकडथाईन चांगला वळननी अपेक्षा ऱ्हास. त्या चांगला वळन परमाने तो वागना ते त्याले मानपान मिळस आनि तशा नही वागना ते तो समाजना मनातीन उतरस.

ह्या लेखमा राठवा समाजमजारला संबध कशा शेतंस आनि त्यासना नावंबी दियेल शेत.

राठवा संस्कृतीना जर आपू नीट अभ्यास कया ते त्यासना आपू दोन भाग करू शकतंस. येक सासरकडला ते दुसरा गाववडला (माहेरना). येक ते तो सासरपक्षना व्हयी नहीते घरना आसे म्हनीसन त्याले हाक मारतंस. रस्ताधरी जानारा मानोसले 'दादा' आशे म्हनतंस.

आपलासाइ मोठा मानसंसले 'तमू' आशे म्हनतंस. ते लहानासले 'तू' आशे म्हनतंस. आशेच खाल दियेल परमाने यादी करता यी.

१-लहान पोऱ्यासना संबधात राठवा संबंध सृष्टी
२- नवराना बाबत राठवा संबंध सुष्टी
३- सावत्रपननाबाबत
४- बाकीना संबध
६- संबंधना शब्दसना जोड्या

लहान पोऱ्यासनी संबंधसृष्टी :

राठवा संबंधवाचक शब्द	खरं संबोधन	राठवा शब्दनी फोड	मराठी शब्द
डाहलो बाह्	डालबो डालबा	वडील नहीथे आईना बापले लहान पोरं आशे म्हनतंस	आजोबा
डाहली आश्य	डाल्या डालीया	बाप नहीथे आईनी आईले आशे म्हनतंस	आजी
मोटो बाह्	मोटोबा, मोटबा मोटॉ	आजोबाना वयना कोनताबी मानोसले म्हनतंस	आजोबा

मोटी आश्य	मोटीया मोट्या	आंजीनी वयनी कोनतीबी बाईले आशे म्हनतंस	आजी
बाह	बा	पोऱ्या बापले आशे म्हनतंस	बाबा
आश्य	अया, या याळी	आईले आशे म्हनतंस	आई
बाबोह्	बाबो बाबा	बापना भाऊले नहीते त्या वयना मानोसले म्हनतंस	मोठा काका
आजीह्	आजी	मोठा काकानी बायकोले आशे म्हनतंस	मोठी काकू
काकोह्	काकॉ काका	वडीलना उलसा भाऊले आशे म्हनतंस.	उलसा काका
काकीह्	काकी	उलसा काकानी बायकोले आशे म्हनतंस.	काकी/काकू
फोश्य, फुयेह्	फोइ, फुये	बापनी बहिनले आशे म्हनतंस	आत्या
फुवोह्	फुवो फुवा	आत्याना नवराले आशे म्हनतंस	आतोबा
माशीह्, आजीह्	माशी, आजी	आईनी मोठी बहीन नहीथे सावत्र आईले आसे म्हनतंस	मावशी
माहोह्	माहो, बाबो	मावशीना नवराले नहीथे सावत्र बापले आशे म्हनतंस	मावसा
बनेवीह्	बनेवी	बहिन नहीथे आईनी उलशी बहिनना नवराले आशे म्हनतंस	मेव्हना
मामोह्	मामो मामा	आईना भाऊले आशे म्हनतंस	मामा
मामीह्	मामी	मामानी बायकोले आशे म्हनतंस	मामी
दादोह्	दादो दादा	भाऊले नहीथे भाऊना येवढा मानूसले आशे म्हनतंस	भाऊ
दीदीह्	दीदी	मोठी बहिनले आशे म्हनतंस	ताई
सोरो, बेटोह्	दीकरो, बेटो, सोरो दीकरा, बेटा, सोरा	लहान पोऱ्यासले आशे म्हनतंस	मुलगा, पोरगा मुला, पोरा
सोरी, बेटीह्	दीकरी, सोरी दीकरा, बेटा, सोरा	लहान पोरीसले आशे म्हनतंस	मुलगी, पोरगी मुली, पोरी
भाणजेह्	भाणेज, फक्त नाव किवा नाव +भाणे	भाचीले, भाचाले आशे म्हनतंस	भाचा, भाची
भतरजोह्	नाव (जुनी रित परमाने काकी पुतन्याले दाजी + नाव आशे बोलवतस)	पुतन्याले आशे म्हनतंस	पुतण्या

भतरजीह्	नाव (जुनी रित परमाने काकी पुतनीले बाय + नाव आशे बोलवतस)	पुतनीले आशे म्हनतंस	पुतणी
नानलो, सेहलो सोरो	-	उलसा पोरगा/शेवटला पोरगा	शेवटला मुलगा
नानली, सेहली सोरी		उलसी पोरगी/शेवटली मुलगी	शेवटली मुलगी
पहेल खोळ्यो(सोरो)		थोरला पोरगा	पहिला मुलगा
पहेल खोळ्येण(सोरी)		थोरली मुलगी	पहिली मुलगी
वसोट्यो सोरो		मधला मुलगा	मधला मुलगा
वसोटेण सोरी		मधली मुलगी	मधली मुलगी

मामा, मामी, काका, काकी, बाबा, आजीना संबंध आई, बाप, आजोबा आनि चुलत मुलत नातापावत वाढत जास.

संस्कृत, लॅटीन आनि हिंदी भाशासनागतच राठवीमा संबोधक विभक्ती दखास. जी गुजराती भाषामा दिसत नही.

प्रथमा विभक्ती पुल्लींगी एकवचन	संबोधक विभक्ती पुल्लींगी एकवचन
डालबॉ	डालबा
आॅ	आ

उदा.- डालबॉ कां ज्यो ? (प्रथमा विभक्ती)
डालबा, अये आव. (संबोधक विभक्ती)
कादवो रपटवा बाजी रयो. (प्रथमा विभक्ती)
कादवा, रपटवा आव. (संबोधक विभक्ती)

खूप येळे अमुक परकारना संबध राहेल व्यक्ती जास्त परमानात ऱ्हास. उदा. येक पोरगा दहा बायासले वहीनी म्हनीसन हाक मारयी तधळ तो वहीनी या नांव सांगे तिनं नाव पन लावंस.

बराच दाव संबोधन सांगे त्या व्यक्तीनं नाव पन जोडतंस.

१. मोटबा, मोटुं, मोटो +नाथुळ्यो	२.बाबो, बाब् + रामलो
३. आजी + बावी	४. बळ्यावाळी आजी
५. काक, काको + भारसींग	६. काकी, काक + रेशली
७. फोय, फूये + समतुळी	८. फुवो + भोवानसींग
९. माहो + गुल्यो	१०. जीज, जीजी, दीदी + कादवी
११. बनेवी + पड्यार	१२. मामी + रमतुळी
१३. मोटली मामी	१४. नानली मामी
१५. मामो, माम + रामसींग	१६. दादो, दाद + अमरसींग
१७. भाणे + नेवलो	१८. बाय + रमली
१९. दाजी + भील्यो	२०. बायजी + माणकी

उदाहरन - रा. : डालबो आवेलो. कांनो ? भुमाळावाळो (मामाह्योनो)
अहि.: आजोबा वनात. कुठला ? भुमाळावाला (मामाकडला)

नवराना बाबतना राठवा संबंध :

नवरानी भूमिकातीन बायकोना नातासना संबध कशा ऱ्हातंस ते आता पाहू :

राठवा संबध वाचक शब्द	खरं संबोधन	राठवा शब्दना खुलासा	अहिरानी अर्थ
हाहरोह्		बायकोना बाप	सासरा
जहमाश्य	कुळ/आडनावधरी बलावतंस	जावयी	दाजी
हाहुह्		बायकोनी आई	सासू
डाहलो हाहरो		बायकोना आजोबा/आजला	सासरा
डाहली हाहुह्		बायकोनी आजली	आजे सासू
हाळोह्		बायकोना मोठा भाऊ	साला
जहमाश्य	आडनावधरी बलावतंस	बायकोना मोठा भाऊ दाजीले म्हनस	जावई
मोटला हाळाहनी		बायकोनी मोठी वहीनी	
जहमाश्य	आडनावधरी बलावतंस	भावजय ननंदना नवराले म्हनंस	
हाळॉह	नावधरी बलावतंस	बायकोना उलसा भाऊले म्हनतंस	साला
नान्ला हाळाह्नी	लाडी	बायकोना उलसा भाऊनी बायको	
हाडुह्		बायकोनी मोठी बहिन	मेहुनी
हाडुह्नो		मोठा साडूले आशे म्हनतंस	साडू
हाळीह्	नावधरी बलावतंस	बायकोनी लहान बहिनले म्हनतंस	साली
जह्माश्य, हाळीह्नो	आडनावधरी बलावतंस	उलसा साडूले आशे म्हनतंस	साडू
धणी,लोक,आदमी,घोरवाळो		नवरा	नवरा
धणियेण ,बयेर बीयेर,घोरवाळी,बायळी		बायको	बायको

नवरा बायको येकमेकसले नाव धरीसन हाक मारतं नहीत. पन पोऱ्यासना नाव धीसन त्या येकमेकसले हाका मारतंस.

सासरना मोठा मानसं जावयीले कुळनं नाव घीसन हाक मारतंस.

नवराना मामा काका यासले बायको मामाजी, काकाजी आशे म्हनीसन हाक मारस.

नवरा नहीथे बायको सासरना मानससांगे बोलताना 'तमु' ह्या सर्वनामना उपयोग करतंस. शहरी संस्कृतीना प्रभावमुळे 'तमु' हायी सर्वनाम सध्या मानदेवानं संबोधन म्हनीसन उपयोगात येवा लागं. तरी सुध्दा त्याना वापर सासरना मानससकर्ता आनि सरकारी कर्मचारीसकर्ताच व्हस.

कोनतीबी व्यक्ती नातलग व्यक्ती बरोबर लग्न करत नहीत. कारन नातलग या कुटुंबमजारला त्या समाजतंस. आईना जातीतल्या व्यक्तिसांगेबी लगन करता येत नही. म्हनून आशे लगन कुटुंबातलं लगन समजतंस. म्हनून पोटजातना व्यक्तीसांगे लगन करतंस.

ज्या पोरसनी आई बाप नहीथे दोन्हीतला येक गमी गया ते त्याले 'नमल्यु' (अनाथ) आशे म्हनतंस. येखांदाव पोऱ्याना जनमना आगोदरच त्याना बाप गमी जास. आशा पोऱ्याले 'नमल्या' आनि पोरले 'नमली' आशे म्हनतंस.

देवरवटुं : लगन व्हयेल मोठा भाऊ गमी गया ते उलसा भाऊ त्यानी भावजयसांगे लगन करस. त्या संबंधले देवरवटुं म्हनतंस.

गमी जायेल मानोसना नावनं पुढे 'मनार' अशा शब्द लावतंस. मराठीमा त्याना अर्थ 'स्वर्गीय' आशा व्हस.

लगनना गाना आनि बाकीसना गानासमा सुध्दा वापरेल शब्दसवरतीन आशे ध्यानात येस, या गानासमां खूप शब्द गुजराती भाशामजारला इयेल शेतंस.

संबंध वाचक शब्दसना जोड्या :

राठवा	अहिरानी
बाह-बेटा	बाप- आंडोर
बाह्-बेटाहु	बाप-पोरं
आश्य-बाहां	आई-बाप
आश्य-बेट्यूह	माय-आंडेर
आश्य-बेटयूहे	माय-आंडरी
बाह्-बेटां	बाप-आंडेर
भाई-बोनां	भाऊ- बहिन
काकोह-भत्रीजा	काका-भाचा
हाहुह्-ववेह्	सासू-ऊ
बाबॉह-आजी	काका-काकी
मोटबा-मोटीया	आजला-आजली
जीजीह्-बनेवीह्	बहीन-दाजी
मामोह्-भाणजेह्	मामा-भाचा
हाहरोह्-ववेह्	सासरा-ऊ
लाडी-लाड्यां	नवरा-नवरी
लाड्यू-लोडो	नवरा-नवरी
भाभीह्-नणदेह्	भावजय-ननंद
जेठ-जेठाणी	जेठ-जेठानी
भाभीह्-देवरुह्	वहिनी-दिर
धणी-धणीयेण	धनी-धनीन
जहमाश्य-हाहरो	जावयी-सासरा
बायजीह्-नणदेह्	मोठी-धाकटी ननंद
बायजीह्-हाहुह्	सून-सासू
पारका-पारकीमे	परका बाया मानस
हगाहगीमे	सगासोयरा
माम्म-भाण्या	मामा-भाचा
डाहलां आश्य-बाहां	आजोबा आजी

काही मानससनी नहीते वस्तूसनी कमतरता दखाडाकरता जो तो शब्द दोन दोन दाव बोलाना रीवाज शे.

०

'डंख व्यालेलं अवकाश' नं निमित

सुधीर देवरे

'डंख व्यालेलं अवकाश' हाऊ मन्हा पहिला कविता संग्रह. त्यानं प्रकाशन कशे करानं हायी आगोदर पशीन नक्की करेल व्हतं. आखाजीना दिवस व्हता. दुपारना चार वाजना व्हतात. बॅगमा कविता संग्रहना दोन पुस्तकं आनि ढोलना दोन्ही अंक घिदात. गावना वरल्यांगे सुकेड शे. सुकेडमजारच वाळूमा भिलस्नी वस्ती शे. झोपड्या बसू देवाले खाजगीच काय नगरपालिकाबी गावजवळ जागा देत नही, म्हनून त्यास्नी सुकडना पात्रमाच झोपड्या उभ्या कयात. सुकेडमजारली वस्तीमा गऊ. माले आगोदर वाटनं व्हतं सगळा लोक कामले जायेल व्हतीन. येखाद दुसरा झोपडामा म्हताराकोतारा, पोऱ्या सोऱ्या भेटतीन. पन आखाजीना याळ व्हता म्हनून बराच लोक वस्तीमाच व्हतात. येक नीमना झाडखाल बराच लोक गोळा व्हयेल दखायनात. मी त्यासनाकडे गऊ.

झाड खाल खाट टाकेल व्हती. खाटवर काहीजन आनि उलसा पोऱ्या बशेल व्हतात. खाटनं बाजूलेच काही जन खाल बशीसन पत्ता खेळी ऱ्हायंतात. मी जवळ जायीसन त्यासले राम राम कया. काहीसले नवल वाटनं. काही वचकायी गयात. म्हतं, ''आठे किती लोक ऱ्हातंस तुम्ही?''

''नक्की सांगता येनार नही'' येकजन म्हनना.

''तुमना शिवाय हायी वस्तीमा आनखी कोनकोनता आदिवासी ऱ्हातंस ?''

''आम्हीच शेत आठे सगळा''(म्हनजे भिल)

''काय कामधाम करतंस तुम्ही?''

''मिळयी ते काम करवा पोटपानी करता''

''नोकरी करनारं शे का कोनी आठे ?''

''हाऊ भाऊ करसना नौकरी'' येकजनकडे बोट दखाडीसन उत्तर देनारानी सांग. आजूबाजूना फक्त आयकी ऱ्हायंतात. कोनी कोनी दुरथीनच 'काय चालनं', आशे वाटनं म्हनीसन कान टवकारी चाहूल घी ऱ्हायना व्हतात. नौकरी करनारा जवानले म्हतं, ''तुमनं नाव काय शे? ''

''सुनील दशरथ बागूल''

''कुठे नौकरी करतंस तुम्ही ?''

''नगरपालिकामा''

''तुमनं काय शिक्षन व्हयेल शे ?''

''दुसरी-तिसरी''

''तुम्ही काय काम करतंस नगरपालिकामा ?''

''मी गटार कामगार शाऊस''

''अजून कोनी शे का आठलं नौकरीले ?''

''आजून येकजन शे. तो गावमं जायेल शे''

''तो कुठे नोकरीले शे ?''

''नगरपालिकामाच शे''

''तो काय काम करस ?''

''तो बी गटार कामगारच शे''

''तुम्ही पोऱ्यासले शाळमा धाडतंस का ?''

''नही''

''काबरं ?''

''येवढा चोजं नही करता येतंस आमले. शाळले पैसा कुठून आनवा ?''

''शिक्षनले जास्त पैसा नही लागतंत''

''कशे नही. पाटी, पेन, पुस्तक, कपडालता, वह्या काय शाळा दी का? आनि आमना पोऱ्यासले आंगडं ऱ्हास ते चड्डी ऱ्हात नही आनि चड्डी ऱ्हास ते आंगडं ऱ्हात नही. त्यासले कशे काय धाडवा शाळमं ?''

तवश्यात दुसरा येकजन म्हने,'' डंगरी शाळाबी मांगे मास्तरस्नी सुरू कयथी. पन याळभर काबाडकष्ट करीसन रातले कोन जाई शाळमा. मंग मास्तरनं येनंबी बंद व्हयी गयं''

''पानीनी काय सोय शे आठे ?''

''पानीनी कसानी सोय. आनवा इकून तिकून रावण्या पावण्या करीसन.''

मी बॅगमजारथीन 'ढोल' ना अंक काढा, '' पुस्तकं कोनी वाचस का आठे ?'' त्यासनी नहीनी मान हालायी.

''हायी पुस्तक टाकी गऊ ते वाचश्यात का ?''

''नको. कोनले वाचाले येळ नही आनि कोनले वाचताबी येत नही आठे ''

मंग मी 'ढोल'अंक चाळी दखाडा. पावरी वाजनारा आदिवासीसना फोटो दखाडा. त्या हरखी गयात. त्यासले भयान आनंद जया. 'ढोल' मजारलाच डोंगऱ्यादेववरला लेख दखाडा. त्या आनखी जवळ वनात. मंग त्यासले भाशा संशोधन केंद्रनं ध्येयं समजाडी सांगं. त्यासले जरासा इस्वास वाटाले लागा.

''तुम्ही करतंस का आठे डोंगऱ्यादेवना उच्छाव ?''

''मंग करतंस ना ! मांगला वरीसले कयथात. या वरीसले नही कयात''

मी बॅगमजारतून 'डंख व्यालेलं अवकाश' पुस्तक काढं. ''या पुस्तकमा कविता शेतीस . आम्ही काही लोक कविता लिव्हतंस पन तुम्ही ते कविताच जगतंस म्हनून हायी पुस्तक मी तुमनाकडे घी वनू'' मंग मी दोन-तीन कविता वाची दखाड्यात. त्या टवकारी पाही ऱ्हायंतात. त्यासले म्हंतं,''यासले कविता म्हनतंस. ह्या कविता मी लिहेल शेत. आता ह्या कविता तुमले वाची दखाड्यात त्या तुमनावरच लिहेल शेत. ह्या पुस्तकनं मी आता तुम्हनी साक्षमा प्रकाशन कयं ! ''

''म्हंजे काय ऱ्हास ?'' येकजननी इचारं.

''आशे पुस्तक छापं का मंग यानं प्रकाशनना कार्यक्रम करना पडंस. मोठला लोक त्या कार्यक्रमले येतंस. त्या पुस्तकवर आनि कवीवर भाशनं करतंस आनि मंग पुस्तक प्रकाशित व्हस. पन तशा कार्यक्रम मुद्दाम टाळीसन मी तुमनी वस्तीमा वनू आनि हायी पुस्तक प्रकाशित कयं ''

काहीसना चेहरासवर जरासा चांगला भाव दखायना. आतापावत आनखी खूप लोक जमा व्हयी गयथात. येक बाईले शंका वनी. ती म्हने,''का रे भाऊ, का तू आठोंग आमले ऊठाडाले वना ? आमनी माहिती गोळा करीसन''

''नही मावशी. मी कसाले उठाडू तुमले ? माले तवढा अधिकार नहीना.''

''तशे नको बरं करू दादा. आशे वाईट काम करू नही मानुसनी''

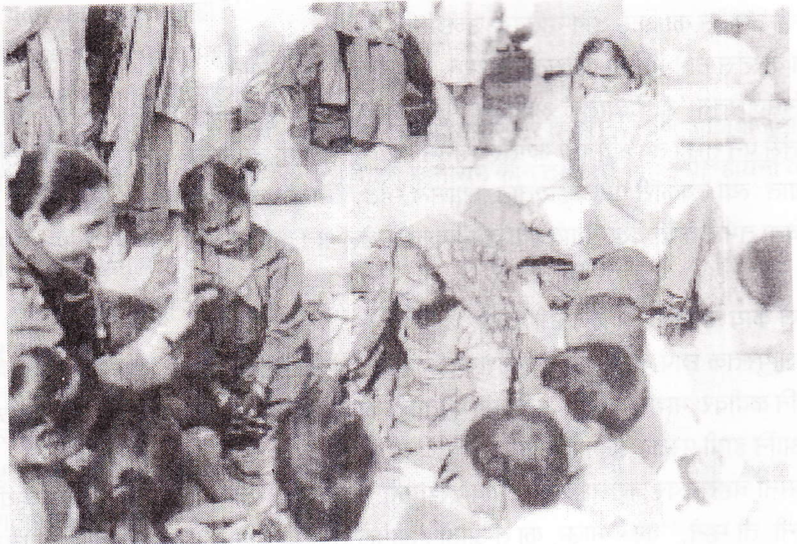
ह्या बाईनी जी भीती बोली दखाडी. तीच भीती तठे मी गऊ तशे परत्येकले वाटनी व्हती, हायी त्यासना चेहरावरून लगेच ध्यानात वनथं. ह्या बाईनी ते बोली दखाडं आनि बाकीनासनी बोली दखाडं नही, येवढंच. त्यासनावर तशा परसंगच इयेल व्हतात.

हायी वस्ती आगोदर गावमा व्हती. पन ज्यासना मालकीनी ती जागा व्हती, त्यासनी ह्या वस्तीले दमदाटी करीसन ऊठाडी दिधं. त्या तठोंग उठीसन गावनं जवळच हायी सुकडमा यी बसनात. पावसाळामा सुकडनावरल्यांगे चांगला पाऊस जया ते सुकडले पूर येस. सुकडना वरला भागमा येक कच्चा मातीना बंधारा शे. सुकडले पूर वना, नहीथे बंधारा फुटना ते सुकडमजारल्या झोपड्या वाही जातीन. जीवीतहानी व्हवानीबी शक्यता शे. म्हनून नगरपालिका आनि तहसिलदार यासना कडथायीन हायी वस्ती उठाडाना कायम प्रयत्न व्हयी ऱ्हातंस. म्हनून हायी वस्तीमा कोनी नवीन मानोस गयं का हाऊ आपुले उठाडाकर्ताच माहिती घेवाले वना व्हयी आशी धास्ती ह्या वस्तीतला लोकसले वाटी ऱ्हास. आनि ते साहजिक शे. म्हनून त्यासना भलाकर्ता जर कोनी अचानक गयं तरी ह्या वस्तीमा त्यानं 'स्वागत' चांगलं व्हयीच आशे नही. ह्यानी कल्पना माले व्हतीच. तरीबी मी तठे गऊ आनि 'डंख व्यालेलं अवकाश'नं प्रकाशन करी वनू. बरोबर मी कॅमेरामनबी घी गऊ नही. घी जातू ते त्या आनखीच बिचकायी जातात. प्रकाशनना कार्यक्रम सहज आनि अनौपचारिक जया. घर वनू आनि मंगच पुस्तक प्रकाशित जयं आशे मित्रसले कळनं.

दुसरा दिवस डॉ. मोहन माजगावकर यासना फोन वना, ''तू ज्या चळवळीत (भाषा केंद्र) सध्या पडला आहेस, त्याचं स्पष्ट प्रतिबिंब तुझ्या कवितासंग्रहात दिसतं !''

'डंख व्यालेलं अवकाश' मा १९९२ पावतन्या कविता समाविष्ट करेल शेतीस. आनि बडोदाना भाशा संशोधन केंद्र सांगे मना संबध वना तो १९९८ पशी. म्हनजे म्हनी कविताना तो पिंडच शे, आशे म्हनता यी का ? आनि मंग ते आगोदरपशीन ठरायेल व्हतं तशे पुस्तक प्रकाशन मन्हा हातून आपोआप व्हयी गयं !

O

महूनी गोष्ट

विरसिंग गुरुजी

श्री. वीरसिंग गुरुजी ह्या अक्राणी-धडगाव भागमजारला आदिवासी सामाजिक कार्यकर्ता शेतंस.

मन्हा भाऊसवन आपला भागमा खुपनच महूना झाडं शेतंस. हायी झाड येक वरीसमाच दोन दोन दाव उत्पन्न देस. आनि ते दुसरा कामसमाबी उपयोगी पडंस. त्यामुळे हायी झाड आपलं आवडतं झाड शे. जशे कोकनमा नारळनं झाड 'कल्पवृक्ष' शे. महूना फुलसपशीन दारू तयार करतंस. खावाले काही नसनं ते महूना फूलं वाफाडीसन खातंस. त्याना फळसपशीन तेलबी तयार व्हस. महूना फुलं, टोळंबी, बुचा ईकतंस. त्यानं लाकूडबी कामात येस. महूनं झाड खुपच महत्वनं शे. पन आतेना लोक ते लावतं नहीत लावाले पाहिजे. कारन त्यापशीन आपूले भरपूर 'उत्पन्न' मिळस. फळ ते फळ मिळसच पन वरून आनखी जंगलनी शोभा. त्यामुळे निसर्गबी समतोल ऱ्हास.

जंगलमा येक वाघ आनि येक पोपट व्हता. त्या दोन्हीसनी दोस्ती जमनी. रोज त्या येकमेकले भेटाशिवाय ऱ्हायेत ना. त्यासनं येकमेकवर खूप प्रेम व्हतं. त्या संकटसमा येकमेककरता जीवबी देवाले तयार व्हतात. पोपटनी जशी वाघसंगे दोस्ती व्हती तसेच त्याना येक गाढवबी दोस्त व्हता. पोपट आनि गाढव येकमेकले भेटावाचून ऱ्हायेत ना. फक्त पोपट वाघनी भेटानी येळ येगळी आनि पोपट गाढवनी भेटानी येळ येगळी व्हती.

येक दिवस काय जयं. वाघ आनि पोपटनी भेट जयी आनि त्या बराच येळ बोलत बसनात. तव्हढामाच गाढवनीबी भेटानी येळ व्हयनी. तो भेटाले वना. वाघनी नजर गाढववर पडनी. वाघ दोन तीन याळ पशीन भुक्याच व्हता. गाढवले पाहीसन त्याना तोंडले पानी वनं. पोपट म्हने- वाघदादा हाऊ गाढवदादाबी मना तुनासारखाच खुप प्रेमना मित्र शे. बर जयं आज भेटच व्हयी गयी. वाघ म्हने चांगल ते जयं पन ह्या गाढवले पाहीसन मना पोटमा कावळा कोकावाले लागात. काय करू पोपटदादा तुना तो दोस्त शे. नहीथे मनी आज चांगलीच मेजवानी व्हती.

येवढामा वाघले चक्कर वनात आनि वाघ तडफडी तडफडी मरी पडना. गाढव आनि पोपट पाहीच राह्यनात. गाढव म्हने-'हायी काय जयं पोपटदादा ?' पोपटनी सांगं- म्हने वाघदादा तिनचार दिवसपशीन उपाशीच व्हता. तुले पाही तो जीभ चाटाले लागा व्हता पन तू मना दोस्त शे म्हनून तो तुले खावू शकना नही. म्हनूनच तो मरी पडना बिचारा.

गाढवदादा खुपच इचारमा पडना. मना शरीरले पाहीसन येक मित्र मरी गया. आत्ते ह्या मना शरीरना काही उपयोग नही. आत्ते मीबी मरी जास. आनि गाढवबी तडफडतच वाघशेजार मरी पडनं.

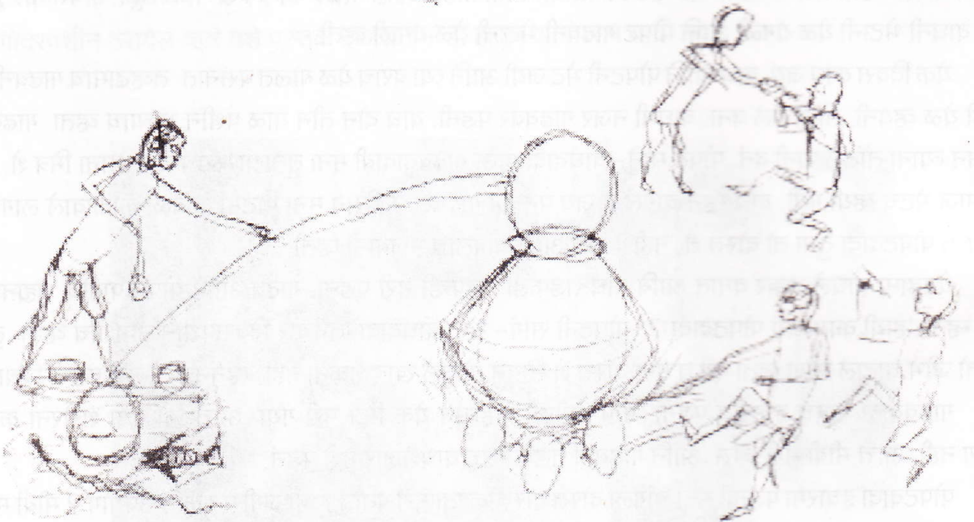
पोपटदादा इचारमा पडना. मना चांगला दोस्त दोस्तीकरता मरी गयात. मना जगीसन काय उपयोग ? मीबी मना मित्रसपन जास. आनि तो बी मरी गया. येकच जागे तिन्ही मित्र मरी पडनात.

काही येक वर्षनंतर ती जागावर येक महूनं झाड उगनं. त्या महूना झाडना फूलसपशीन दारू तयार करीसन पेतंस. जव्हळ येक दोन कप दारू पेतंस तव्हळ पोपट सारखा बोलतस. तिनचार कप दारू पिधी ते मानोस वाघना माळेक डरकाळ्या ठोकस. आनि जर पाच सहा कप दारू पिधी ते मंग गाढवना माळेक लोळतंस.

भाऊसवन आशी हायी महूनी गोष्ट शे. ह्या मित्रसना माळेकच आपूनबी येकत्र बशीसन दारू पेवाले शिकनूत. येक दोन कप पिसन पोपटना माळेक गोड गोड बोलतंस. तिनचार कप दारू पिसन वाघनागत डरकाळ्या फोडतंस. पाचसहा कप दारू पिसन गटरमा लोळतंस. आशी आपली फजिती व्हस. दारूमुळे चांगलं व्हतंच नही. वाईटच व्हस. महूपशीन दुसरा उपयोग करी घेवा पन दारू पिवू नही.

दारु पेनाराले येगयेगळा रोग व्हतंस. घर नष्ट व्हस. खुन, चोऱ्या व्हतीस. दारु पेनारासविषयी प्रेमभावना ऱ्हात नही. इज्जत जास. भिकारीना गत जगनं पडंस. आपला मानोसना जन्म येक देव अवतारी शे. तो परत मिळत नही. दारुनं प्रमान आदिवासी गरीबसमा जास्त शे. दारुपेक्षा खावावर, पोऱ्यासवर, शिक्षनवर खर्च करवा. आशीबी काही मानसं शेतंस ज्या याळभर काम करीन दारू पेतंस. उघडंनागडं राहीन दारू पेतंस. त्यामुळे सवताना विकास व्हत नही. मना भाऊसवन दारूना मांगे लागू नका. चांगला मार्गले लागा, अशी म्हनी तुमले सगळासले विनंती शे.

O

आदिवासीसनं येकविसावं शतक !

सुरेश बच्छाव मुंजवाडकर

श्री सुरेश बच्छाव मुंजवाडकर ह्या प्रशिक्षण संस्था देवळा आठे निदेशक म्हनीसन काम करतंस. येक जवान चळवळ्या कार्यकर्ता आनि अहिराणी 'ढोल' परिवारमजारला विश्वासपात्र सदस्य.

सगळा जगनंच आज लक्ष लागेल शे ते येकविसावा शतकमझार प्रवेश करानी घडीवर ! अथांग समुद्रना तळपावत पोहचेल पानबुड्यासपशीन ते मंगळ ग्रहवर धाडेल पाथफायंडर पावतना भल्ला मोठा विकास सोबत घीसन आजना मानव मोठा रुबाबमा आनि समर्थपने ह्या नवा शतकनं स्वागत कराले उभा शे. आक्खा मानव इतिहास घडीभर डोळासामने आना ते ठळक जानवतंसं त्या ह्या जाता शतकमझारला शेवटना पन्नास वर्ष. मानवना भौतिक आनि सांस्कृतिक विकास व्हवाले हजारो वर्ष लागनात तरी वैज्ञानिक प्रगतीनी गरुडझेप घिधी ती ह्या पन्नास वर्षातच.

बाहेरला आक्रमनसनाखाल चिरडायेल, दाबायेल येक गरीब देश म्हनीसन वळखास आशा आम्हना भारत देश त्यानी हायी जुनी वळख पुशीसन येक महासत्ता म्हनीसन आक्खा जग समोर यी राह्यना, हायी बाब ते छातीनं माप दोन इंच वाढावानासारखीच ! तरीबी हायी सरं अभिमानमा सांगासारखं वर्तमान वास्तव असनं तरी ह्यालेबी दुसरी काळी बाजूबी शेच !

भारतना आद्य रहिवाशी म्हनीसन वळखला जानारा आम्हना आदिवासी बांधव ह्या नवा शतकनं स्वागत कोनता आनि कशा परकारे करी राह्यनात हायी पाह्य ते पोटात दयडं ते पडंसंच पन नही तव्हळ सवतानीच सवताले लाजबी वाटामिचून राहत नही.

उचानिच्या डोंगरदऱ्यासमझारला पर्यावरनसंगे मिळतं जुळतं घेत, सौंदर्य, मांगल्य, कोमलता आनि भय, क्रौर्य, तशाच काही मानवी आकलननाबी बाहेरऱ्या अद्‌भूत चित्रईचित्र गोष्टी संगेच येगयेगळ्या रुढ्या, परंपरा, सन, उच्छाव ह्या सगळा मिळीसन खचाखच भरेल आदिवासी संस्कृतीना इतिहास आनि वर्तमानना कनन्‌कननी जपवनूक करनारा आदिवासी बांधवसनी लोकसंख्या भारतनी आक्खी लोकसंख्याना ७ टक्कानावर म्हनजेच जवळजवळ साडे सहा कोटीना घरातली शे.

जंगल पर्यावरनसंगे आदिवासीसनं घट्ट नातं राव्हामुळे त्यासन्या जमीनी, जंगल, पानी ह्या मुलभूत गरजा त्या पर्यावरनमझारतूनच भागतीस. त्यामुळे त्यासनी आदिम संस्कृतीवर त्या पर्यावरनना खोल ठसा उमटना तसे सवभाविकच शे. आदिम काळपशी आपलं सवतानं स्वतंत्र आस्तित्व जपाडना ह्या येगयेगळ्या आदिवासी जमाती जंगल, डोंगरदऱ्यासमाच काबरं ऱ्हात वन्यात ह्यानं उत्तर जरासा अलीकडना इतिहासनं अवलोकन कयं ते सहज म्हनीन ध्यानात येस.

भारतना इतिहासमझारला येक प्रसिध्द ऐतिहासिक प्रदेश म्हनीसन वळखला जानारा राजस्थानमझारला मेवाड प्रदेशले लागीसन जी अरवली आनि विंध्यना डोंगराळ भाग शे तो म्हनजे इतिहास काळातला स्वतंत्र बानाना रजपुत, जाट तशाच काही आदिवासी टोळीसना आसरानं हुकमी आनि सुरक्षित ठिकान व्हतं. दिल्लीना लाल किल्लावरला मुसलमानी

सत्ताना झेंडा सुखात आनि बिनघोरपने आभाळना मुक्का घेवाले लागावर हायी सत्तानी भारतना इतर भागसमा हातपाय पसारतात ना ते नवलनीच गोट ! ह्या हातपाय पसारा मागे ज्या दोन मुख्य कारनं व्हतात त्या म्हनजे येक ते भारतभर ठिकठिकानमा पसरेल वाटायेल सत्ता ताब्यामा घेवानं आनि दुसरं म्हनजे त्या सगळा भागसमा इस्लाम धर्मना परसार करानं. त्यावात मेवाडना हाऊ भाग दिल्लीपशी जवळच राव्हामुळे ह्या मुसलमनासना हल्लासनी संख्या ह्या भागमा जास्तच व्हती. तरीबी धर्मना आनि देशनीबी बारीमा कट्टर अभिमानी आनि घोरपडना माळेक चिवट तशाच वाघना माळेक शुर रजपुतसनी ह्या आक्रमनसले बिलकूलच दाद दिधी नही. पन दिवसबळे वाढतच जानारा मुसलमानी बळपुढे रजपुतसना निभाव लागनं दिवसेंदिवस मुश्किल व्हई गये. तरीबी मनभर मुडसू पन कनभरबी वाकनार नही ह्या मुळ सभावगुनले धरीसन ह्या हार खायेल रजपुत राजा, सरदार, त्यासना अनुयायी आनि त्यासना खांद्याले खांदा लायीसन बरोबरी खाल लढनारा आदिवासी जंगल डोंगरदऱ्यासना आसराले यीसन ह्या आक्रमनसले तोंड देतच ऱ्हायनात.

पुढे पुढे काही काळनंतर मुसलमानसना हातमा जायेल सत्ता परत मिळनं आत्ते येकदमच अशक्य व्हयी गयं आशे वाटाले लागापशीन त्यासनी ह्या डोंगरदरीसमाच आपलं बसतान बसाडाले सुरवात कयी. तठे ह्या सगळासना यव्हहार राजीखुशी खाल व्हवाले लागापशीन त्यासना नवायीन काही संस्थानसनीबी निर्मिती जयी. मात्र जशे जशे काळन चक्र फिरत ऱ्हायनं तशतशा त्यासना ह्या मैदानी भाग संगे असनारा संबध नष्ट व्हत गयात आनि त्याबी ह्या मैदानी भागपशी आनि आठला जनजीवनपशीबी दुर दुर व्हत गयात. ह्यानाच परिनाम म्हनजे ह्या सगळासनाच जीवन मानले आदिवासीवननी झुल पांघरायनी ती कायमनीच !

अर्थातच हायी सरं विवेचन नुसता येकच ठिकानना आदिवासीसपुरत नहीते ते आक्खा भारतभर ठिकठिकान वर पसरेल आदिवासीसनं वानगीदाखल रूप म्हनता यी. आक्खा भारतभर तठंतठला शासन आनि शासनकर्तासना अनेक परकारना बरावाईट अनुभवसले ह्या आदिवासी बांधवसले जशे तोंड देवानी पाळी वनी तशीच भयंकर जीवघेनी पाळी आपला खान्देश भागातला आदिवासीसलेबी येवावाचून ऱ्हायनी नही. आठला आदिवासीसलेबी ज्या जनमजनमना भोग भोगना पडात त्या मोगलशाहीपशीन थेट आजपावत !

आदिवासी लोकसंख्यानी बारीमा आपला महाराष्ट्रना देशमा पाचवा नंबर लागस. इठला आदिवासीसनी लोकसंख्या येकून लोक संख्याना नऊ टक्काइतकी शे. महाराष्ट्रातला सगळात जास्त आदिवासी लोकसंख्याना धुळा जिल्हामझार १९८१ नी खानेसुमारीमा सांगेल परमाने ८.३१ लाख आदिवासी धुळा जिल्हाना येगयेगळा डोंगराळभागमा इखरीन पसरेल शेतंस. मग यावात भिलसपशी कोकनीस पावत सगळाच इतीन. ह्या सगळासपैकी बहुतेक आदिवासी सातपुडाना डोंगराळ भागमा ठिकठिकानवर बरापैकी सोयी पाही पाडा- पाडाना स्वरुपात वसेल शेतंस. ह्या सगळाच भागनी भौगोलीक परिस्थितीच आशी शे की आठे उद्योग यवसाय, कारखानासना बिलकूलच पत्ता नही.

आत्तेआत्तेनी सातपुडा परिसरना पर्यावरना नीट डोळसनखाल खोलात जायीसन इचार कया ते जानवस ते त्या आक्खा आदिवासीपनले, त्याना आस्तित्वले भयंकर अशा जबरदस्त हादरा देनारा वर्तमान ! आक्खी आदिवासी जीवनप्रनालीनी उलथापालथ करनारा ह्या वर्तमानना विषय निश्चितच चिंतानाच विषय नही ते तो चिंतनना शे ! स्वातंत्र्य मिळापावत येकदम दाट जंगलना भाग म्हनीसन वळखाये त्या ह्या भागनं आजनं उघडंनागडं रूप पाह्ये ते विकास ह्या नावनाच ईट येवा वाचू ऱ्हात नही. पूर्वीसले नजर पुरावू नही इतका लांब दुर दुर पावत हरपरकारना झाडझाडवनी लडेलड हाई वनवैभव कसे डोळासमा ठसी बसे ! सगळा आंगलेच डोळा ऱ्हातात तव्हळच पुरं पाव्हान समाधान व्हयी आशा कवी इचार येवा इतका ह्या सुंदर जंगलमझार आदिवासीसले शिकार, कंदमुळं, फळफळावनं, नदीनालासमझारला मासा दाब्बी परमानात हातले लागेत. त्यावात आनखी आदिवासी म्हनजे मं तो कोनताबी ऱ्हाव त्यान्या गरजा बोटवर मोजवा इतक्याच ! तुम्हना मन्हा सारखा सर्वसामान्य मानोसबी कल्पनामझारली हौसमौज संगे ह्या आदिवासीसले

काही येक घेनं देनं नही ऱ्हात. त्यामुळे सकाळीसना रामपहारामा उठीसन सहज म्हनीसन जरी जंगलना फेरफटका मारानं म्हनं तरी वर सांगेल त्यान्या ह्या सगळ्या गरजा येकदम सहजासहजी आनि व्हयीसन भागी जावान्यात. नही तव्हळ ह्याच कारनमुळे आदिवासीसमा कोनतीबी गोष्ट गोळा करीन संगाळी ठेवानी 'प्रवृत्ती' दखात नही. लागयी त्यापेक्षा जास्त कमाडयी नही ते जमाडयी तो आदिवासीस कशा ? साहजिकच शे की शे तव्हढामा समाधान मानी घेवानी हायी येकच चांगली सवय आदिवासीसमा आपोआपच तिन्ही तिन्ही तयार व्हयेल दखास.

हायी सगळं निट पाह्य ते आपू किमान येव्हढं तरी म्हनू शकतंस की स्वातंत्र्य मिळापावत तरी आदिवासीसनं जगनं त्यासना मानपुरतं तरी बरं व्हतं. पन ज्या स्वातंत्र्यसंगे खरं ते त्यासले काही घेनं बी आनि देनंबी नव्हतं ते येवापशी त्यासनी सगळा जगानीच रीत भिंगरीनामाळेक उलटी गरगराले लागी. विकासना नावखाल नही त्या परमानमा व्हनारी जंगलनी अमानुष आनि अमानवी जंगलतोड आदिवासीसले डोळासमा गंगा-जमना आनीसन पाव्हावाचून गतच नही ऱ्हायनी. विकास नावनी चुकीनी भरांतीमा पडेल आधुनिक मानव हावरटपनखाल जशा जशा जंगलभूमीले बोडकं करत गया तशा तशा भोंड्या आनि पारजा व्हत गया तो आदिवासी बांधव !

कोनताबी आनि कुठलाबी मानव घिदा ते त्यान्या आर्थिक बाबी पुऱ्या करनारा त्याना कामधंदाना स्वरुप त्याना आजुबाजुना परिसर पर्यावरनशी मिळताजुळताच ऱ्हास. आजुबाजुना ह्या पर्यावरन मझारतून सहजगत्या भेटू शकतीन आशा साधनसनाच आधारेच तो त्यान्या अन्न, कपडा, निवारा ह्या मुलभूत गरजा भागाडतांना दिसंस. खरं ते तसे पाव्हाले गये ते त्यानामिचून त्याले गत्तीच नही ऱ्हात.

मानोसनी प्रगतीना पहिला टप्पानं सरूप पाह्य ते त्यावात जंगलसमझारला कंदमुळं, फळफळावनं गोळा करानं, येगयेगळा परकारना जनावरं पाळानं, शेती करानं ह्या सारखा काम इतीन. ह्या पहिला पातळीवरला धंदासमझारतीनच आजना मानवना वर्तमान आर्थिक कार्यसना मार्गसना विकास जया हायी इतिहासच सांगस. पूर्वीसना काळातली आपला भारततली खेडासनी अर्थव्यवस्था मोठी भक्कम आनि सवताना पायवर खंबीरपने उबी अशी व्हती. तव्हळना काळमझार आशे येकबी काम नव्हतं की त्यानाकरता खेडं सोडीसन कुठे बाहेर जावानी पाळी यी. खेडामझार राहनारा सगळा खेडूत लोकं त्यासन्या सगळ्या गरजा येकमेकसले मदत करीसन पुऱ्या करी घेवानात. आक्खासन्या आक्खा गरजा येकदम ठाकठिकपने कोनताच परकारनी कुरबूर न करता भागाडेत. त्यावात शेतकरी म्हना म्हनजे तो हाई आर्थव्यवस्थाना मेढ्या आधार व्हता. जशा आपला पाठना कनाच ! शेतीना करता लागनाऱ्या सगळ्या त्यान्या गरजा बाकीना बलुतेदार भागाडानात ते त्या सगळा बलुतेदारसनी रोजीरोटीनी आबाळ व्हवू न देवानी जबाबदारी शेतकरीबी मोठी हेळीमेळीखाल पुरी करे. पूर्वंपारपशी चालत इयेल वाडवडिलसन्या रूढी परंपरासनामेळता हावू यव्हहारबी मोठा सरळपनखाल चोख व्हये. पन आत्ते आत्तेना काळात हायी आर्थव्यवस्था येकदम खिळखिळीतं व्हयीच गयी पन जागतिकीकरन आनि आधुनिकीकरनंना वारामा ती वळायेल पालापाचोळानामाळेक कशा आनि कव्हळ भुर्रकन उडी गया ते खेडालेबी कळनं नही ! त्यावात आनखी हायी आर्थव्यवस्थाना बरोबरीमझार आजपावत कशी बशी टिकाव धरी ठियेल आदिवासीसनी येगळी आनि आभिजात आर्थव्यवस्थाबी जंगलातल्या काही प्रानीसन्या जातीसनामाळेक येकदमच नष्ट व्हयी चालनी आनि तीबी आशीच बिनमाहिती ! त्यामानले जंगलीभागमा ऱ्हायीसन जंगलातलाच येगयेगळा उत्पन्नसवर आपली अर्थव्यवस्थानं गाडं चालाडनारा आदिवासीसले रोजनी रोजी रोटी करता ढोरना माळेक कष्ट उपसना पडतंस. हायी त्यासनी रोजीरोटीले येक परकारना युध्दनच सरूप ऱ्हायीसनबी त्यासन्या सगळ्याच गरजा नही तधळ येकदम जेमतेमच भागातिस हायीबी खरं !

मुंगीलेबी वाट मिळावू नही आशा दाट जंगलभागात आजपावत काही परमानमा टिकाव धरी ऱ्हायेल आदिवासी, आर्थव्यवस्थानं नीट अवलोकन कयं ते येक बाब चांगलीच लक्षात येस ती म्हनजे शेतीमझारला आंगमेहनतना कामसपशीन

ते सवताना डोकाना केस कातरापावत सगळाच काम त्याले सवताना आंगे करी घेना पडतंस. तरीबी येगयेगळा आदिवासीसन्या गरजाबी थोड्याबहूत येगयेगळ्या ऱ्हातीस आनि त्या भागाडानी रितभातबी येगयेगळी ऱ्हास. त्यासनी सामाजिक जडनघडन, ठेवनमा जशा येळपरत्वे फरक आढळतंस त्यापरमानात त्यासनी आर्थव्यवस्थामाबी फरकं आढळतंस.

सातपुडानाबी आनि बाकीनाबी परिसरातला आदिवासीसना आर्थिक यव्हहारना सगळात मोठा आधार शे तो म्हनजे जंगल आनि जंगलना उत्पादनना. राहतंस त्या पाडापशी काही ठराविक आंतरपावतना जंगलवर त्या पाडावरला सगळा आदिवासीसना सामुहिक हक्क ऱ्हावाना. त्यामुळे त्या बांधायेल सिमामझारलं सगळं सुरक्षित उत्पादन म्हनजे फळ, फळावन, डिंक, मध, शिकार ह्यावर सगळा मिळीसनच हक्क ऱ्हावामुळे त्यावातून मिळनारा पैसाआडकासमाबी सगळा मिळीसन सारखीच वाटनी व्हवानी. ह्या मिळनारा पैसासना त्यासना संसारले खुप मोठा आधार व्हये पन आजना आधुनिक काळात हायी सगळी जंगलभूमी सरकारनी सवताना ताब्यात घेवामुळे तीन्हावरली आनि त्यातून मिळनारा उत्पन्नवरबी आदिवासीसनी मालकी संपी गयी. अर्थात हायी बाबले काही परमानात सवता आदिवासीबी जबाबदार शेच. जर तो जाळाकरता जळावू लाकुडनी भरमसाठ तोड करता नही, ते नही तव्हळ शासन हायी जमीन ताब्यात घेतं बी नही ! तरीबी सगळं जंगल शासननी ताब्यात घेवानंतरबी जंगलतोड थांबनी आशे ते बिलकूलच नही. उलट आदिवासीसना पेक्षा कितीतरी मोठा परमानात आज ह्या जंगलतोडना व्यवसायमा मोठमोठला कितला तरी माफीया उतरेल शेतंस ! वरपावत हात ऱ्हावामुळे त्यासना हाऊ जंगल तोडाना सगळा यवहार येकदम बिनघोरपने सहीसलामत चालू ऱ्हास. ह्या मचेल माफीयासनाच पायनी पुन्याई म्हनजे त्यासनी आत्ते काही दिवसपूर्वी उत्तरप्रदेशनं ८० हजार हेक्टर जंगल सहज म्हनीसन बाळी काढं !

आशा परकारे सगळ्याच बाजूसकडथीन गळचेपी व्हवामुळे आजकाल आदिवासीसले पोट भरानीच भरांती पडी जायेल शे. तशात शेतीबी करू म्हनतंस ते क्षेत्रनं परमान ते कमी शेच पन सवताना भौतिक विकासबी काही येक वर्ष मागे पिछाडायेल ! शिक्षन नही, त्यामुळे तंत्रज्ञान नही आनि दुस्काळात तेरावा महिना म्हनजे सगळीच जमीन डोंगराळ, मुरमाड राव्हामुळे तिन्ही पत येकदमच हालकी. पडनारा पाऊसन परमान मैदानीभाग पेक्षा जास्त असनं तरी पाऊस पडसच तोच मुळी नुसता वाही जावापुरता ! पानी आडावाना किंवा जिरावाना कोनताच परकारना उपाय न ऱ्हावामुळे १०० ते १५० से.मी. ना भरमसाठ परमानात पडनारा पाऊसनं पानी प्रत्यक्ष उपयोगात येतच नही. येहर खंदीसन शेतीना पानीनी व्यवस्था करू बी म्हनतंस ते मोटर फिराले विज शेच कुठे ? आजबी भारतातला बराचशा आदिवासी भागले विज म्हनजे काय ते पाव्हालेबी मिळेल नशे हायी येक यक्षसत्य शे ! आशा परिसरमा विजच नही त्यावरतून इतर तंत्रज्ञाननीबी कल्पना सहज यी ! तरीबी प्रतिकूल परिस्थिती संगे दोन हात करीसन मात करामा आदिवासी कमी पडत असना तरी तिन्हाशी मिळतं जुळतं घेत जगामा आदिवासीना हात कोनी धरावू नही.

शेती कराकरता लागनारा पानीनी यवस्था करा करता सातपुडाना परिसरात आदिवासी बांधवसनी राबाडेल येक आगळी येगळी पध्दत पाव्हामा येस. वाट फुटयी तथं धोधो वाही जानारं नदीनालासनं पानी दगड धोंडा, पाला पाचोळा टाकीसन आडायी ठेवानं आनि तठून पाटनामाळेक चारी खंदीसन त्यावातलालं ते पानी शेती करानी जागापावत चार दोन शेतकरी मिळीसन वाव्हाडी लइ जावानी हायी पध्दत नही काही ते बुडताले काडीना आधारसारखीच वाटंससंवता व्हयीन चार दोन शेतकरी मिळीसन राबाडेल हायी अभिनव पध्दत मोठी वैशिष्ट्यपुर्न ते वाटसंच पन पानीनी गतीशिल उर्जाना वापर करीसन उचा भागसपावतबी पोहचेल पानी पाहीसनी मानोस घडीभर हरखीच जास. पन हायी यवस्था साहजिकच पानकळाना काळपुरतीच मर्यादित ऱ्हास. फारच जयं ते पानकळाना उपर चार दोन महिना हायी पानी मिळू शकंस. पुढला काळात मंग जगाडनंच जये पीकले ते डोकावर वाहीसन शिपडीशिपडी पानी भरनं पडंसं. आशा परकारे ह्या नही तशा भयंकर हालसनंतर येनारं शेतीनं उत्पन्न आखीर किती ऱ्हात व्हयी हायी सांगालेच नको ! साहजिकच

आदिवासीसले अन्न टंचाई जानवस ती बारमाही ! आक्खा आयुष्यभरमा बोटवर मोजा इतकाच दाव त्यासले पोटभर सकस आनि चांगलंचुंगलं आन्न खावाले मिळस. त्यामुळे जवळ जवळ त्यासले परत्येकलेच कुपोषनमुळे व्हनारा अनेक परिनामसले तोंड देनंच पडंस. तशातच बिडी पेवानं, तंबाखू खावानं, तपकीर, मिस्त्री लावानं ह्या सारखा व्यसनं ते लहानपनपशीच त्यासनी सटीले पुंजेल ! ह्या सगळ्या गोष्टीसना येकून परिनाम त्यासना आरोग्यवर व्हवावाचू -हात नही. आनि त्यामुळे अगदी चिल्ला पोऱ्यापशीन ते म्हतारापावत सगळासनं वय त्यासना खरा वयसाइ चार दोन वरीस मसच वाटंस.

आक्खा पानकळाभर बदंबदं शिळनंधार कोसळनारा पाऊसना कौशालमुळे व्हनारा हालसनंतरबी त्यासन्या मरनयातना सरतीन नहीथे तिसले वाट मिळयी आशे नहीच. पानकळाभर पडनारं पाऊसनं पानी डोंगर उतारवथीन सगळ मैदानीभागसमा वाही जास आनि मंग नुसता पेवाना पानीकरताबी वरीसभर वनवन करत भटकनं पडंस. तठे काही सरकारनं पानीनं आर्ध भरेल टँकर येत नही ! त्यामुळे पेवाकरता येळवर ताजं पानी मिळत नही तव्हळ आंघोळी पांघोळीसना ते इचारच नको. हाताामझार येखाददाव येखादा डबका डुबकामझार येखादी डुबकी मारी घिधी तरी गंज जये ! मंग आशामझार त्यासले येकदम हक्क बंद डायरीया, खरुज, गजकर्न, नारू ह्या सारखा रोगं जयातबी तरी त्यावात नवल ते काय ? त्यावात डाक्टरकडे जायीसन इलाज करानं म्हनजे काय साधी गोट शे का ? मानोस मंगळवर फिराले जावाना इचारमा शे तरी हाऊ येक मानव अंधश्रध्दाना गाळमा पक्का रुतेल शे तो आजूनबी. तो आजबी डाक्टरपेक्षा भगतवर जास्त करीन भरोसा ठेवस. भगतनाबी हातबाहेरनी केस -हायनी आनि भयानच जिव बी जड जावाले लागं ते दवाखाना ! तेबी काही मैलसनं अंतर वलांडीन शहरात येनं. रस्ता नही ते वाहनंबी नहीत. डोली करीसन झोळीमा आजारीले दवाखानापावत आनतकरत बराच येळ तो रस्तामझारच मरी जावानी भिती. 'घर सोडीन अंगन पारखं' त्यापेक्षा त्यानी घरच मरानी वाट पाहत बसानं. आशी हायी सगळी परिस्थिती ! अर्थात हायी सगळं रोजना जगानाच भाग म्हनीसन जगनारा आदिवासीले 'मानोस' म्हनवा का जनावर, इतका हावू प्रश्न गंबीर शे. पाही, आयकीसन जीव तीळतीळ तुटयी आशी हायी सगळीच दयनीय अवस्थाले जशा बाहेरना इतर कारनं शेतंस तव्हढाच जबाबदार शे तो सवता आदिवासीबी. हायी विसरीसनबी कसे चालयी ?

आर्थिक स्तरच खालायेल राव्हामुळे कोनतीबी वस्तू इकत घेवानं नहीते देवानं परमानबी येकदमच कमी राव्हामुळे कुठलाबी परकारना धंदा, यवसाय नही, उचानिच्या डोंगराळ भागमुळे कारखानदारी नही. शेतीनं उत्पन्न बी येकदमच कमी. आशी येकूनच दुर्धर परिस्थितीमा येकदम उलटी वाटयी आशी आदिवासीसनी भरमसाठ लोकसंख्यानी वाढ, ह्यामुळे ह्या आदिवासी भागसमा आत्ते आत्ते बेरोजगारीनी समस्या सगळात मोठी आनि परमुख समस्या म्हनीसन आदिवासीपन उध्वस्त कराले पुढे सरसायी राह्यनी. ठळकपने लक्षात यी इतका मोठा परमानातला ह्या बेरोजगारीना परिनामसमुळे येकवेळनं आर्धमार्ध पोट भराकरता आदिवासीसले ज्या ज्या परसंगसमझारतून जानं पडंस हायी पाह्य ते ह्या प्रश्ननं येकदम उग्र आनि गंबीर रूप समोर येस.

पानकळा सोडीसन उरेल आठ महिना आदिवासीसले पोट भरा करता घर संसार सोडीसन मैदानीभागमा नुसतं वारावर फिरनं पडंस हायी बाब खरं ते जगजाहिर असनी तरी हजारो वर्षसपशी ह्या मैदानी भागपशी आपला संबंध दुर ठिसन त्यायोगेच आपली आदिवासी संस्कृतीनी जपवनूक करनारा आदिवासी बांधव आपला कच्याबच्यासले घीसन शहरातला डांबरी रस्त्यावर आनवाने फिरतांना पाहीसनच खरं ते पळीभर रंगत आटी जावाले पाहिजे. पन आजना ह्या काळात आशी अपेक्षा ठेवनंच दुबकनं ठरयी. येकविसावा शतकमझार जानारा मानोसना रस्तामझारला अडसर वाटनारा मागासेल हावू आदिवासी आज मिळयी ते खावा करता मिळयी ते काम करीसन दिवस ढकलामागे लागेल शे. तो सवताबी सवतामा काही बदल घडवा म्हनीसन उत्साहमा नही शे. बोलताना त्याले त्यानी सवता विषयीच येक परकारनी अनास्था

वाटंस. वनूतच जन्मले ते आत्ते जगी घिवूत फक्त आशीच त्यानी मननी धारना व्हयेल दखास.

मैदानी भागतला छोटामोठा शहरसपशी ते येखादा छोटा मोठा खेडापावत जठे बी रोजगार मिळू शकयी आशा ठिकानसवर ह्या आदिवासी टोळक्या टोळक्या करीसन फिरतांना न चुकता दखातीनच. हाई येळ त्यासले आशाबी कामं करना पडतंस की ज्यासना सांगे त्यासना काहीच लागाबांधा ऱ्हात नहीत. पन पोटात दोन घास जायीसन हातशे दोन पैसाबी लागात ते बस, येवढीच त्यासनी अपेक्षा दखास. हायी परिस्थिती येक याळ दोन याळ ते नहीच पन ती वरीसभर आनि दर वरीसलेच ! त्यामुळे हायी परिस्थिती त्यासना येवढा अंगवळनी पडी जायेल शे की हायी आपली येक परकारनी दखात नसनारी पिळवनूकच शे ह्यानी त्यासना मनात पुसटशीबी भावना नही.

लेख लिव्हाकरता मुलाखात घेवानी म्हनीसन मांडी मोडी माहिती पुरावनारा अनेक मानसं भेटतीन पन शिकेल सवरेल चांगला कपडालत्तासना मानोस पाहीसन दोन पावलं मागे सरकीसन चावळनारा ह्या आदिवासीसमझार खोलखोलपावत अनेक परकारना प्रश्नसना तरंग निर्मान करी ते गयातच पन त्यासनं हायी बिचकीसन वागनं आत्मालेबी येकदमच गदंगदं हालायी जावावाचून ऱ्हायनं नही. आपल्या मागल्या पिढीसना हातून आशे काय घडनं व्हयी की ज्यानामुळे ह्या मानसंससारखा मानसं मानसंसशीच आशे बिचकीसन ऱ्हातंस ह्या प्रश्ननं उत्तर माले तरी आजूनबी नही सापडनं ! शाळमा जातंस त्या पोऱ्या आनि येकदमच टेकायेल म्हतारा मानसं सोडीसन पुरानापुरा ह्या उघडानागडा कुटुंबना कुटुंब ह्या मैदानीभागात टाकायेल पालापाचोळा ना माळेक इकडून तिकडे आनि तिकडून इकडे आशा फिरताना पाहिसन समकालीन समाजनी प्रतिक्रिया काहीच कशी येत नही हावूबी आशाच येक काळिज खिळखिळ करनारा प्रश्न ! ठराविक मोसमनं वातावरन ज्यासले मानवत नही म्हनून येक ठिकानपशीन दुसरा ठिकानवर जागा बदल कराले जानारा पक्षीसपेक्षा ह्यासनी परिस्थितीमा फरक शेच कोनता ? हायी सगळी परिस्थितीले जशे पर्यावरन कारनीभूत शे त्यानापेक्षा जास्त कारनीभूत शे ती म्हनजे शासनपातळीवरली आनि सामाजिक पातळीवरली आदिवासीसविषयीनी अनास्था आनि उदासिनतानी भावनानी मननी प्रवृत्ती !

नही तशा भरमसाठ परमानात पडनारं पाऊसनं पानी पाहिजे त्या ठिकानवर आडावानं, जिरावानं आनि वाव्हाडी घी जावानं पुरेसं निटनेटकं नियोजन नसामुळे ते ह्यासना उपयोगातून वाया ते जासच पन मुबलक परमानातली जंगलसंपदा आनि खनिज संपत्तीनाबी खराखुरा मालकं असनारा ह्या आदिवासीसनी आजनी हायी परिस्थिती म्हनजे खरं ते 'घरनी मोरी आनि मुतानी चोरी ' आशातलीच शे.

मजुरी करीसन पोट परपंच भागाडाले इयेल ह्या आदिवासीसले शेतीना कामसपशी ते रस्त्यावर डांबरी करनना, चाऱ्या खंदाना, झाडझुडना आशा हरपरकारना कामं करना पडतंस. आनि विशेष म्हनजे ह्या कोनताबी कामले त्यासनी नही नहीच ऱ्हात. रस्त्यावरला डांबरीकरना कामवरला मिक्सरमशीनवर येखादा तांत्रिक कामगारनं माळेक काम करनारा आदिवासी पाहिसन ते नवलच वाटंस. विशिष्ट येक कृतीनुसार चालाडान हायी मशीन तो गुरढोर चाराइतकंच सहजगत्तीखाल करतांना पाहीसन येक विशेष आनंदबी वाटामिचून ऱ्हात नही. पन साहजिकच ते घडीभरच. कारन हायी काम करीसन, करतांना त्याले समाधान मिळत व्हयी का हाऊ प्रश्न पडताच आनखी त्यानी कीवच येवावाचून ऱ्हात नही.

रोजनी रोजी रोटीना प्रश्न सुटीसन दोन पैसा पाठशे बांधता वनात तरी गंज जये आशे गनित मांडीसन मैदानी भागमा इयेल आदिवासीसनं आठलं राहनं आनि वास्तव दोन्हीबी भयानच वाटतंस. चार महिना करानी शेतीना बीबीयानापशी खतमुत पावतन भांडवल गोळा व्हयी ह्या हेतूखाल थोडा जास्तच कष्ट उपसाना हेतूखाल आशे फकीरी आयुष्य जगनारा आदिवासीसना आठे यीसनबी कुत्राबी हाल खातं नहीत आशे म्हनं तरी तीबी बढाई नही व्हनार ! शहरात यीसन तठला मानोस दोन रोज ठयरू दी आशी कोनतीबी जागा त्यासले ऱ्हावापुरती काही ऱ्हात नही. खेडागावात

मात्र त्या ज्या मळात काम चालू ऱ्हास तठेच पडीत वावरमा ऱ्हातस. इतर मागास आनि भटक्या जातीसना मानसं पाल मांडीसन ऱ्हातस तव्हढ बी स्थैर्य ह्या भारतना आद्य रहिवाशीसना नशीबे नही. रांधाखावापशी ते झोपापावतना त्यासना सगळा कामं आशा उघडावरच चालतंस. तिन दगडी मांडेल चुल्हानी जागापशी कामनी जागावर जाताना सगळा संसार म्हनजे गोधड्या, दोनचार भांडाकुंडा, येखादी मुडकी तुडकी पेटी हायी सगळं उघडावरच ठीसन जातांना चोरीनी भिती नही वाटत का आशे ईचारं ते त्या सांगतंस 'चोरनारा चोरयी तरी काय ? आनि चोरंबी ते त्याले काय इलाज ! आपू आत्तेमुलुखलेच निघनुत ते गोडीना पोटे माय बाप व्हयी राव्हा. पुढे त्यानी मर्जी !' ह्याले भोळा समज म्हनवा का सवता विषयी सवतानीच उदासिनता ? हायी जनावरसनामाळेक परिस्थितीमा काही बदल व्हवा आशे वाटंस का ? ह्या प्रश्ननं उत्तरबी आशेच मरगळायेलना माळेक पन तरीबी खुपखुप काही सांगी शिकाडी जानार- त्या म्हनतंस,'हायी शे ती परिस्थितीवर इलाज शेच कुठला ? मानोसनं तकदीर कव्हळ आनि कशे उघडी जायी याना नेम नही ! आपलं काम शे ते कर्तव्य करानं, त्याले देनं व्हयी ते तो दीच फळ. उलट आपुलेच प्रश्न पडयी आशे हायी उत्तर ! हायी गीता त्याले कोनी शिकाडी ? तरीबी शिकेल सवरेल मानोसबी इचारमा पडयी आशा बराचशा जडजड गोष्टी आनि इचार ह्या आदिवासीसना तोंडातून जव्हळ सहज म्हनीसन बाहेर पडतंस तव्हळ वाटंस त्यासले हायी कोनी आनि कोनता पुस्तकातीन शिकाडं ?

मैदानी भागात मजुरी कराकरता येवानी हायी आदिवासीसनी परिस्थिती जशी त्यासनी सवयनी व्हयी जायेल शे तशीच ती ह्या मैदानी भागातला लोकसलेबी ! रस्तासना काम करनारा मोठमोठला कॉन्ट्रॅक्टर लोकं आत्ते आत्ते त्यासले त्यासना पाडासपावत घेवाले जातंस म्हने. बारा महिनातला ह्या आठ महिना पाडासवर वास्तव्य ऱ्हास ते फक्त थोडी बरीपैकी परिस्थिती असनारा दोनचार कुटूंब आनि परत्येक कुटुंबातला म्हतारा मानससनच. त्या तठे राहीसन गुरढोरं जगाडाना काम करतंस. आठे इयेलसपैकी कोनले जानंबी ऱ्हायनं ते फक्त येखादा मोठा सनसरादपुरतं आनि लगीन येव पुरतं. ह्या मजुरीले इयेलसमा सगळाच अडानी ऱ्हातंस आशेबी नही. त्यासनामा काही शिकेल सवरेलबी ऱ्हातंस.

आशाच येक शिकेल सवरेल तरुन पोऱ्याले शिक्षन घीसनबी आशे काम काबरं करंस आशे इचार ते तो सांगे. ''तुम्हना सारखा पुढारेल लोकसले नौकरी नही तव्हळ आम्हनासारखासनी काय गत ? नही तशे मी दोनचार इयत्ता शिकनू ते फक्त वाचता लिव्हता येवापुरतं ! आनि आज माले वाचताबी येस आनि लिव्हताबी. गंज जये आवढंच. तसे पाव्हालेबी गयं ते मानोसले कोनतंबी काम करानी काय लाज ? लाज वाटाले पाहिजे ती फक्त चोरीनी आनि छिनालकीनी !''

शिक्षन म्हनजे नुसती नोकरी वा उपजिविकानच साधन समजनारी आम्हनी सर्वसाधारन विचार प्रवृत्तीना काळात ह्या आदिवासी तरुननं हाई मनोगत विशिष्ट उंचीनं आनि आर्थनं वाटंस.

रस्तावरली सगळीना सगळी माटी खंदी, झांडीसन त्यावर मी म्हनंस आशा कऱ्हाळीबंद उन्हमां डांबर, खडी, पसारानं काम करतानांबी ह्या आदिवासी बाया-मानसं पोऱ्यासना चेहरावर घाम संगे आजून येक नवलायीनी आगळी येगळी गोष्ट पाव्हाले मिळस, ती म्हनजे काम मिळनं ह्यानं समाधान ! मैदानी भागातलाच मजुरसले त्या कामसनी जेवढी मजुरी देतंस तितकीच मजुरी ह्यासले देतंस तरीबी त्यासना कामनं परमान जास्त ऱ्हास. कोनतंबी काम घरना कामनामाळेकच जीव तोडीसन करानी त्यासना अवयवसलेच जशी सवय लागी जायेल ऱ्हास तशीच त्यासले आजून येक सवय ऱ्हास ती म्हनजे निव्वळ शुध्द प्रामानिकपननी. नेमकं येखादच ठरायीसन त्या कोनतंबी काम करत नसनात तरी ज्या कामना दोन पैसा जास्त मिळतीन आशा कामसकडेच त्यासना वढा ऱ्हास. तरीबी काम मिळावा करता त्यासनामा चढावढ नहीथे भांडगंडी आजिबात व्हती नहीथ हायीबी विशेषच.

चार दोन याळ ठयरतंस त्या ठिकानवर त्यासना पशी 'स्थानिक' लोकसले कुठलाच परकारना तरास व्हत नसना तरी ह्या लोकसना तुम्हले काही तरास व्हस का, ह्या नवखा भागमा कोनले जीव भ्यास का आशे इचारावर मात्र जे उत्तर मिळनं ते मोठं गमतीदार ते वाटसंच पन त्यावातून त्यासना आंगभूत कडक बानानंबी दर्शन व्हयनं. त्या म्हनतंस-

'आम्ही ना कोनं काही खातंस ना हिसकाळी घेतंस. आम्ही आम्हना आम्हना सवताना पायवर उभा शेतंस. त्यामुळे आम्ही का कोना बापले भ्यासूत ! आनि भयानच जिवतीन तरास वाटना ते हायी ठिकानवरतीन दुसरा ठिकानवर... त्याले काय्र ? '

कोनंबी आनि कोनतंबी काम करीसन इयेल पैसासमाथीन तिन दगडीसना चुल्हाना लाकडसपशी ते समारनी पुडीपावत सगळाच बजार करीसन त्यासनापन शिल्लक कितली आनि कशी ऱ्हात व्हयी हायीबी कोडंच ! पन तरीबी शे तवढी जमीननं भांडवल जमसतव त्या कामं करीच ऱ्हातंस. ऱ्हातंस तठलालाच माटडामा खेळनारा हात पाय फुटेल धाकल्या उघडा वागडा पोऱ्या पाहिसन ह्यासले काबरं संगे आनं आशे इचारं ते सांगतंस- 'ह्या तठे काय करतीन आनि काय खातीन ! त्यापेक्षा आठेच बरा शेतंस. तव्हढाच कामले येकना दोन हात !

आठला मानससकडतून मिळनारी वागनूक विषयी इचारेल प्रश्नना उत्तर मझारतून स्पष्ट जानवंस की त्यासले आठला समाजकडतून खुप अपेक्षा नहीतच. पन मात्र काही चांगला मोठला मानसंबी करेल कामना पुरा मोबदला देतं नहीत, नहीतव्हळ काहीकाही डरायीधमकायी बुडायीबी देतंस आशा त्या गऱ्हाना करतंस. रस्तावरला कामसइतकाच त्या बांधकामसवरबी दिसतंस. ह्या बांधकामसना कामसवर कामना ठिकानवरच त्या सवताना संसार थाटतंस ! बांधकामवर तरून पोरीबी माल कालवापशी ते पाटी, इटा, दगड उचला पावतना सगळा काम बिन धोक करतांना दिसतीस. हायी काम करतांना अवघडायेलसारखं वाटंस का, आशे इचारावर त्या सांगतीस ''तशे पाव्हाले गयं ते शेतीना कामपेक्षा हायी काम अवघडबी आनि जडबी ऱ्हास. पन आत्ते परसंगच पडना त्याले इलाजच नही. व्हयी तव्हढं करवा.'' मान, पान आनि काममाबी त्यासनामा बाई आनि मानोस आशा फरकच नही, हायी मोठी समाधाननी बाब म्हनता यी.

आठ महिना मिळयी त्या कामवर राब राब राबीसन ह्या आदिवासी पानकळाना आगोदरच आपआपला गावकडे निघतंस. अर्थातच पुढला वर्षले परत येवानं आशे ठरायीसनच ! त्यासनं हायी घरघरनं आयुष्य संपवा म्हनीसन शासन पातळीवर आत्ते बरापैकी प्रयत्न व्हवाले लागनात, तरीबी खरी गरज शे ती मनपशीन बांधीलकीना कार्यनी. ह्या आदिवासी भागसमा स्थानिक कच्च्या मालवर आधारेल आशा अनेक परकारना उद्योगसले वाव शे. फक्त आजूनबी प्रामानिक प्रयत्न व्हवाले पाहिजे. आपला नुसता महाराष्ट्र राज्यन्याच कागदोपत्री ह्या आदिवासीसकरतान्या चारशे ऐशी योजना शेतीस आनि तिसना करता दर वरीसले पांचशे ऐशी कोटी रुपयासनी तरतूदसुध्दा करेल शे. पन प्रत्यक्ष जर आवढा पैसा वापराता ते कदाचित आज हायी परिस्थिती दिसतीच कसाले ?

महुवा पशीन तेल काढानं, त्या तेलपशी इतर काही वस्तू बनाडानं, अल्कहोल तयार करानं, फळफळावनपशी काही पदार्थ, रस काढीसन त्या हवाबंद डबासमा पॅक करानं आशा अनेक कुटिरोदयोग आठे बिनधास चालू शकतंस. फक्त त्या करता ह्या चारदोन इयत्ता शिकेल आदिवासी युवकसले प्रामानिकपने तंत्रज्ञान आनि भांडवल पुरावाले पाहिजे. तशाच परकारे भगवाननी मोठा मन खाल दियेल ह्या वनवैभवना, निसर्गना 'पर्यटन' म्हनीसन विकास कया ते पाडापाडास पावत आर्थिक साधनं उपलब्ध व्हवू शकतीन. ह्या बारीमा जर स्वित्झरलँड ह्या देशना आदर्श डोळासमोर ठिया ते मोठा भरीव आनि मुलभूत बदल आदिवासीसनी जीवन प्रनालीमा व्हवू शकतंस. बारामाही पडनारं बर्फ, जीवडा गोठायी जायी आशी थंडी आनि दुरदुर पावत पसरेल जंगलच जंगल ह्या गोष्टीसले शाप न मानता त्या वरदान ठरायीसन पर्यटन आनि जंगलवर आधारित व्यवसाय करीसन हावू देश आज दरडोई उत्पन्ननी बारीमा जगात येक नंबर शे. आपला हिमालयना प्रदेश आनि ह्या देशनी परिस्थितीशी जशेनातशे साम्य असीसनबी आपुले त्यासनामाळेक 'पर्यटन' व्यवसाय वाढवता वना नही ह्यानं कारनं म्हनजे कार्य कराना पुरानापुरा मार्गच चुकीना !

आज शासन आदिवासीसन्या समस्या दुर करा करता ज्या योजना राबाडी राह्यनं त्या चुकीन्या नसन्यात तरी

तिसना कार्यसनं स्वरुप बदलता काळनुसार बदललं पाहिजे आशे वाटंस. आजन्या ह्या योजनासमा खास 'उल्लेख' करना पड्यी तो आदिवासी सहकारी संस्थासना. ह्या संस्थासकडथिन गरीब आदिवाससले बीबीयानं, खतमुत, औषध कमी किमतीसमा उपलब्ध व्हस. त्यासना उत्पन्ननीबी खरेदी विक्री व्हस, काही भागसमा विज पोहचाडनंबी काम चालू शे. आत्ते मात्र ह्या कामसमिळता त्यासना आरोग्य आनि राहनीमानकडेबी लक्ष पुराय ते खुप भरीव काम करानं समाधान मिळू शकयी. आशा अनेक कामं आनि उपक्रम सांगता इतीन की त्यासना बळवर हावू आदिवासी बांधव आपला मिळता येकविसावा शतकमझार येताना मागलापुढला इचार न करता बिनघोरपने यी.

सवताना बळवर तयार करेल महासंगनक, 'क्षेपनास्त्र', निरनिराळा उपग्रह, अनूबॉम्ब ह्या सारखी भरभक्कम आनि समर्थ साधन सामुग्री घीसन आपून भारतना मानसं २१ वा शतकनं स्वागत कराले चालनूत खरा पन जर आपलासंगे ह्या भारतना आद्य रहिवाशी २१ वा शतकले दिसना नहीत ते मोठी पंचाईत व्हवानी भिती शे. म्हनून ह्या मल्ला मोठा वैज्ञानिक विकाससंगेच ह्या आदिवासी, हिरवं हिरवं गार जंगल, खळखळ वाहनारं नदीनालासनं स्फटिकनामाळेक पानी, डोंगरदऱ्यासवरथून कोसळनारा धवळादवळा दुधना माळेक सफेद धबधबा, येगयेगळा प्रानी, पक्षी, त्यासना गोडगोड गाना, हावू सगळा लवाजमाबी संगे घिदा ते माले ते वाटंस हायी २१ वं शतकच व्हयीसन पुढे यीसन आपला भारतना लोकससंगे गळा भेट घी आनि तेबी येकदम कडकडीसन... तव्हळ ह्या आद्य रहिवासीसले इसरनं म्हनजे आपू व्हयीसन आपलाच पायवर कुऱ्हाड मारी घेनं... तव्हळ... ०

वसन

मोग्या तळवी ह्या धडगांव तालुकाना शेतंस. त्यासनी सगळाच आदिवासीकर्ता लिहेल ह्या 'वसन' (प्रतिज्ञा) अठे पावरी भाशामाच दिधेल शे.

भारत मारू देस से.
मारा देसोपर मारू जीव से.
आखा आदिवासी से. इनूहू मारों मान से.
मी गरीब, लाजवायणारू से, पूण काय कमी नी.
आदिवासी जातीपर मारों मेर से.
मारा आदिवासी जातीपर खुब खात्री से.
आदिवासी जातीही, रूढी, भाषा, रितीरिवाज इनापर मारों खुब मान से;
अेने तिनाहा टिकवणू मारों काम से.
आदिवासी जातीही ज्यू तरास ओयूहू, तिनाहा खपीन नी लेणारू.
आमू आखा आदिवासी अेकूज से.
आमरा आदिवासी आखाहा हाते- दुहरा हाते, होगा, बायहे मिलीन,
हाजा विचार - हाजी वात मारों तियार कंनेन प्रयत्न कोऱ्यह.
आखों जमिन सुडीन सेटू जाणारू नाहा.
यं जमिन राखणेन मारों काम से.

मोग्या जे. तळवी
मु. पो. खुंटामोडी, ता. धडगांव

आम्ही आदिवासी

व्हतूत, शेतंस, आनि यानमो-हेबी आदिवासीच -हासूत !

गुनाजी रामा गावित
भिक्या लहानु राऊत
चिंतामन गावित

गुनाजी गावित, भिक्या राऊत, चिंतामन गावित ह्या नाशिक जिल्हामजारला पेठ-सुरगानातला सामान्य आदिवासी शेत. प्रासंगिक घटनावरून त्यासनी हायी प्रतिक्रिया.

नासिक जिल्हाना पश्चिम भागमा आदिवासीसनी बरीच मोठी वस्ती शे. नुकताच पेठ तालुकामझारला सादरपाडा इथला आदिवासीसनी गरीबीमुळे आनि बाकीना आमिससले बळी पडिसन ख्रिश्चन धर्म स्विकारा. ह्या नवीन धर्म स्विकारेल आदिवासीसनी त्यासना भागात इयेल धर्मगुरुसना सांगावरून- मदत वरून गावात येक चर्चनी (प्रार्थना स्थळ) स्थापना कयी. कायरा, सादरवाडा ह्या खेडा गुजरात राज्यनी सिमावरच शेतंस. ह्या नवीन चर्चमा जमिसन प्रार्थनानागत बाकीनाबी कार्यक्रम सुरू जयात आनि त्याबरोबर आजूबाजूनी पाडासवरली मंडळीबी त्यावात सामील व्हवाले लागी आनि तव्हळच त्यासनी आक्रमक पावलं उचलात.

नेमक्या आनि बोलक्या घटना :

मंगळवार हाऊ वार ह्या तालुकामझार 'खाडाना याळ' म्हनीसन -हास. ह्या वारे कोनीच शेतीना कामं करतं नहीत. फक्त घरातला आनि बजारहाटनाच कामं करतंस. पेठना आठवडाना बजार गुरवारे -हास पन तरीबी मंगळवार 'खाडाना याळ' म्हनीसन मंगळवारेबी बजार भरस. हाऊ रिवाज तशा बराच जुना शे. तरीबी सादरपाडाना ह्या ख्रिश्चन मानसंसनी मंगळवारना वाटनं रविवार खाडाना याळ धरवा आशा अनाठायी आग्रह धरा. अर्थातच सगळा गावकरीसनी आनि ग्रामपंचायतनीबी हाई मागनी फेटाळी लाई. आनि इथूनच खरा वादले सुरवात जयी आशे म्हनता यी. तशातच ह्या खिस्ती व्हयेल नवतूरना पोरंसले वरली शाखाकडथीन परचार कराकरता पगारपानीनी सुरवात जयी. त्यानामुळे त्यासनी परिस्थिती इतरसना मानले चांगलीच सुधरी गयी. त्यासना रूबाब ते वाढीच गया पन त्यासना सगळाच राहनीमानात फरकबी दखावाले लागा.

ह्या आदिवासी भागात आदिवासी सेवा करता इयेल काही तलाठी, शिक्षक, सरकारी अधिकारी, सावकार, व्यापारी यासारखी बाहेरली मंडळीनी गनेश उत्सव सारखा काही धार्मिक कार्यक्रमसनी नवायीनच सुरवात कयी. त्यामुळे आपसुकच काही रितीरिवाज घुसडायी गयात. काही काही ठिकानसवरते मंदिरंबी बांधायी गयात, सद्या ह्या भागात, दिंड्या सुरु जयात तशा काही बाम्हनाऊ पध्दतीसुध्दा सुरु व्हयन्यात. सुधरेल शहरी भागात ह्या परकारना कार्यक्रम मोठा परमानात व्हतंस म्हनून तशाच अजानतापनापनाखाल त्या आम्हीबी नकळतच अंगिकारी घिदात. खरं सांगाले गयंते आम्ही आदिवासी हिंदू सुध्दा नहीतंच ! हिंदूसनी गनपतीपूजा आम्हना कोनताच देवदेवतासनी पूजामा बिलकुलच नहीशे. आम्हना परमुख देवकाममाबी गनपती, सरस्वती, राम ह्या सारखा कोनताच देवं नहीत. आम्ही आदिवासी म्हनजे कोकनी, कोळी, वारली सारखा डोंगरदरीसना आंग-खांद्यावर खेळनारा, राहनारा, सवतानं आयुष्य येकदम

मनसारखं मनमुराद जगनारा लोकंस शेतंस. आम्हना सारखाच आम्हना देव देवताबी अशा डोंगरकपारीसमा राहनाऱ्या, रानावनात वावरनाराच शेतंस.

डोंगऱ्या देवना आम्ही पुजारी :

आम्हन्या खऱ्या पूजा नहिथे नवस ह्या सगळ्याच गोष्टी डोंगरदेवशीच जोडेल शेतीस. आम्हना उच्छावसमा आम्हना पुजारी ज्या देवसले निवतनं देस त्यासमा गनपती, राम, विष्नू यासारख्या येकबी हिंदुसना देव तर नहीच शे पन मुळातच आम्हना ह्या विधीनी सुरवातबी गनपतीनी पूजा करीसन व्हत नही. तसेच आम्हना पुजारी किंवा भगत ज्या देवसले बरम्या निवतनं देस त्यासमा कनसारी आई, हिरवा देव, कडावरली आई, येठू, चाहुरा, गावदेव, वाघ्या ह्यासारखाच देवं ऱ्हातंस. आशे सगळं वर्तमान वास्तव असीसन बळजबरी करीसन आदिवासीसले बाम्हनी हिंदू ठरावामा काय अर्थ शे ? पन केंद्रातबी आनि राज्यातबी हिंदुत्ववादी सरकारसनी सत्ता येवापशी हावू परकार आनखीच वाढी ऱ्हायना. आत्ते आत्ते काही ठिकानंसना थोडा बरापैकी सुधारेल आदिवासीबी लगनकरता बाम्हनंसले बलावाले लागात. पन आशे आसीसनबी हाऊ बाम्हन देव बाप्पा ना आम्हना हातन पानी पेस ना दोन घास जेवन करंस. फारच जये ते कोयडा शिधा बांधीसन घर घी जास. हाईच खरी परिस्थिती शे.

खिश्चनसनी ज्यासलेबी धरमनी दीक्षा दिधी त्यासना मझारला बहुतेकसले आजारपनमा गोळ्या पुरायात आनि तब्बेत थोडीशी सुधरा बरोबर त्यासनावर पवित्र पानी शिपडीसन त्यासले येशूनी टोळकीमा सामील करी धिदं. उरेल बहुतेकसले अन्नधान्य पुरायीसन जेष्ट आषाढना मरनकळासना महिनामा जगाडं. म्हनून ह्या बिचारा धड जनावरं ना धड मानसं असनारा आदिवासी पाद्रीसना आजूबाजूले गोळा व्हवाले लागात हायीबी खरं शे. ह्याच काळात हिंदू सावकार, दुकानदार ह्याबी मागे ऱ्हातीन ते नवलच ! ह्यासनीबी ह्या महिनामा धान्यनी पैसासनी मदत पुरायी आनि नंतर मात्र तीच वाढी-दिढीनी सावकारी वसूल करालेबी सोडं नही. सगळंच नीट पाह्यते दोन्ही धरमंसना ह्या मानसंसनी गरीब भोळा आदिवासीसले नही तशे लुटेल शे हायी काळादगडवरलं सत्य शे ! या परकारना सावकारी लुटना जाचपशी व फसवनूक पशी आम्हनी सुटका नही आनि वरून आम्हनावर आपला धरमंना शिक्का मारनं हायी खूपच गैर शे.

नोकरी धंदाकरता जवळ दाखला लागस तधळ त्यावर येक कलम ऱ्हास. तुमनं दैवत कोनतं ? देव कोनता ? ह्या दाखलाकरता हिंदू खिश्चन सारखा सगळाच आदिवासी अगदी प्रतिज्ञापत्रकवरबी काय लिव्हतंस हायी पाहनंबी नेमकं बोलकंच शे. आदिवासी बिनधोक लिव्हतंस की आम्ही डोंगऱ्यादेवनी पूजा करतंस. त्यावात ना प्रभू येशू नं नाव, ना हिंदू गनपतीनं नाव, ना विष्नूनं नाव ऱ्हास. हायी भयानक परिस्थिती आम्ही अनेक वरीस पशी पाही राहीनूत, अनूभवी ऱ्हायनूत आनि यापूढे बी अनूभवसुतच !

O

भिलसनं भवितव्य

गणेश देवी

डॉ. गणेश देवी ह्या 'भाषा केंद्रना' आधारस्तंभ. संस्थापक. लेखक, समीक्षक आनि विचारवंत. अखिल भारतीय मानव अधिकार आयोग आनि साहित्य अकादमी यासना कार्यकारी सभासद आनि अखिल भारतीय पातळीवरला आदिवासी कार्यकर्ता.

भारतमजारला आदिवासीसना ज्या मुख्य गट शेत, त्यावात गोंड, मूंडा आनि भील ह्या महत्वना गट शेत. भिल आदिवासी मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात आनि राजस्थान या चार प्रांतसमा पसरेल शेत. त्यासनी नेमकी संख्या किती शे हायी सांगनं आवघड शे, तरीबी ती दोन कोटीनं वर व्हयी, आशे येगयेगळ्या खानेसुमारीसना आकडासवरून दखास. भारतमारला कितीतरी उलसा उलसा राज्यसनी लोकसंख्यासाई, भिलसनी लोकसंख्या नक्कीच जास्त शे. तरीबी राष्ट्र जीवनमा येखादा पैलूंवर भिल संकृतीनी काही विशेष छाप पडेल शे, आशे दिसत नही. येवढंच कसाले, पन सामान्य भारतीय मानुसले, या देशमा भील आदिवासीबी राहतंस, त्यासनी येगळी आशी संस्कृती शे, ती संस्कृती खूप जुनी शे, आशा गोष्टीसनी साधी माहिती सुध्दा नही.

भिल संस्कृती किती जुनी शे, हायी नक्की सांगता येनार नही. पन येवढं मात्र खरं शे, महाभारत काळना समाजमा भिल लोकसना समावेश व्हता. त्या कुठूंग वनात, का त्या आठलाच मूळ रहिवाशी शेतस या बाबतनंबी आजून नीट संशोधन व्हयनं नही. मात्र त्या भारतमा पश्चिम-मध्य भागमा व्हतात, आनि आजपावत त्यासनी येक सलग सांस्कृतिक परंपरा शे, यावात वाद नही. महाभारतमजार, हातमा तिरकामठा घिसन जंगलमा फिरनारा, आश्रमातल्या शिक्षनपशी दूर राहेल, सत्ताना केंद्रपशी दूर फेकायेल आनि तरीबी लढाईमा बुध्दीमान आनि शूर वीर आशा येकलव्यनागत भिलसना आदिमानुस. रामायनांतबी भिलंसना उल्लेख शेतंस. शबरीनागत बाई आनि वाल्मिकनागत शिकारी ह्या भिलच व्हतीन आशे रामायन काळनी संस्कृतीना अभ्यासवरून ध्यानात येस. तशे व्हयी ते, भारतीय साहित्यनी सुरुवात प्राचीन भिल संस्कृतीमा जयी व्हयी, आशे म्हनता यी. पन रामायन मा सांगेल शे तशे ह्या कालखंडना इतिहासबद्दल आपुले नीट माहिती मिळत नही.

पन ज्या कालखंडसबद्दल नक्की 'ऐतिहासिक' माहिती उपलब्ध शे, त्या काळना आगदी सुरवातलेच लिहेल, 'मृच्छकटिकम्' ह्या शूद्रकना नाटकमा जंगलमा राहनारा आनि राज्यसत्ताना जुलुमले कटाळीसन बंडाळी करनारा समाजनं खूप मस्त चित्र चितारेल सापडंस. म्हनजे खूप जुना काळमा भिल हाऊ खूप येगळा वृत्तीना, शूर वीर आनि लढाईमा हुशार व्हता. तशेच अन्यायनं विरूध्द आवाज उठाडनारा आशा व्हता आशे ध्यानात येस. मध्ययुगना इतिहासमा भिल सरदारसले बराच राजास्नी चांगला चांगला हुद्दा दियेल व्हतात, हायीबी ध्यानात येस. सैन्यमा आनि कलाकुसरीना काममा भिल आघाडीवर व्हतात. इंग्रजी राजवटना सुरवातले भिलसनी त्यासना शासनले खूप विरोध कया व्हता आनि खूप वरीसपावत इग्रजसना सैन्यसांगे लढाया कया व्हत्यात. हाऊ सगळा भूतकाळ वैभवना व्हता. पन सद्या भिलसनी

जी परिस्थिती शे त्यामा ह्या मांगला वैभवनी उलशी सावली सुध्दा पाव्हाले मिळत नही.

भारतना चार राज्यसमा विखरेल भिल, आज लाखो उलसा उलसा खेडासमा कशातरी बसेल शेत. कोनताबी येखादा मुख्य शहरमा बहुसंख्यखाल भील शेतंस आशे चित्र कुठे पाव्हाले मिळत नही. शहरमा जर त्या वनात, ते मजूर म्हनीसन येतंस. आगदीच मामुली भिल समाजना लोक सरकारी नौकरीसमा वरला पदवर शेतंस. (राजस्थानमाते वरला पदवर भिल जवळ जवळ नहीतंच) कॉलेज आनि विद्यापीठसमा शिकाडनं नहीते तशाच चाकोरीना व्यवसायकडे त्या वळतंस. राखीव जागा वरथीन निवडी जायेल लोकप्रतिनिधीसनं थोडा फार परमानमा शहरीकरन जयं, पन आशा सुशिक्षित आनि यवसाय जीवनमा रूळेल भिलसनी संख्या येक टक्कासाईबी कमी शे. आनि त्या शिकनात सवरनात, शहरमा गयात, त्या तठला समाजमा इतका मिसळी गयात कनी, जशा काय त्यासले आता सवताना भिलपननी लाज वाटाले लागनी आनि त्यासनामा, बाकीनासले काही मदत करवा आशी आस्था बी रायनी नही. म्हनजे सगळा भिल समाज येकते खेडामा नहीते शहरना मजूर वर्गमा आडकी पडेल शे.

गुजराथ राहो, मध्यप्रदेश राहो, महाराष्ट्र राहो नहीथे राजस्थान राहो भिलंसन गाव ह्याच राज्यमजारला बाकीना खेडाससाई खूप येगळं ऱ्हास. येकते आशा गाव लगेच नजरात भरातं नहीत परत्येक कुटुंबनं घर बाकीना घरसपशी दूर, बहुदा ते शेतीमाच/वावरमाच घर बाधेंल ऱ्हास, तशेच हायी गाव उलश्या उलश्या टेकडासवर नहीथे उतारवर बसेल ऱ्हास. गाव पावत सलग आशा पक्का रस्ता ऱ्हातंच नही.

बाया आनि मानसं सकाळीजपशी संध्याकाळपावत वावरमा नहीते शेजारना जंगलमा कामकर्ता फिरता ऱ्हातंस. उलल्हा पोरंसोरं खूप गोंगाट न करताच घरनं बाहेर खेळतंस. त्यामा अखो भिलंसन लहानपन खूपच लवकर संपस. गावमा शाळा उघाड्यात तरीबी त्या खूप दिवस चालती नहीत. बायासना आंगवर गोंदेल ऱ्हास. बाया चांदीना नहीथे कथिलना दागिना वापरतीस. मानसंसना बराच येळ तमाखू घालीसन बिडी वळामा आनि ताडीना झाडवर नजर ठेवामाच जास. घरात वीज राह्यनी ते बाहेरना रस्त्यावर उजेड ऱ्हात नही, आनि बाहेर राह्यनी ते घरात ऱ्हात नही. पावसाळामा पिकं पैरात म्हनजे १-२ महिना तठे ध्यान देनं पडंस. पन त्यानंतर भादवानी अमोशापशी नाच, सन साजरा करना, यामा सगळा येळ जास. दसरापशी व्हळी पावत लग्न लावना, मोडना, त्याकर्ता व्हयेल सगळा भांडनं मनमा कुढत दिवस काढतंस. आनि आखो गरज पडयी तधळ मनात येताच शहरमा जायीसन मजूरी करानी. भिलंसना गावमा कोनी बाहेरना पाव्हना वना ते हायी मंडळी कर्ज काढीसनं त्याले पहुनचार दितीन. सवताना कामना येळ खर्च करीसन पाहुनाले शेवटपावत सोबत दितीन.

भिलसले लग्न, सन पार पाडना जयात नहीथे देव देवतासना नवस फेडना जया ते आपला जवळना सगळा चांदीना दागिना त्या सोनारकडे नहीथे वान्याकडे घी जातीन. तठे कोनताच हिशेब न करताच त्या दागिना गहान टाकीसन कर्ज घितीन नंतर मग पाऊसकर्ता देवना नवस करत करत साल काढानं.

भिलसमा खूप पोटजाती शेतीस. येकमेकसंबद्दल त्यासनामा संशयबी खूप शे. पावरा, गरासीया, राठवा, गावीत, भिलोडी, आनि तडवी ह्या येकमेकसांगे रोटी बेटी यव्हहार करनार नहीत. येखादा वयात इयेल जवाननी नहीथे पोरनी तिकडनातिकडे लगन ठराये ते त्याना खूनपावत हायी भानगड वाढंस. लगनं मात्र येक कुळमाच व्हतंस. म्हनजे राठवा आनि राठवा, गावीत आनि गावीत, गरासिया आनि गरासिया, आशा लगीनसमुळे भिल आदिवासीसन्या पेशी परंपरावर खूप मोठा परिनाम व्हयेल शे. आपला रंगतमा पांढऱ्या आनि तांबड्या पेशी ऱ्हातीस. पांढऱ्या पेशी रोगसना जंतूससांगे लढतीस. आनि तांबड्या पेशी शरीरनी रोज व्हनारी झिज भरी काढतीस. ह्या पेशीसना आकार वर्तुळनागत गोल ऱ्हास. काही काही दाव हाऊ गोल आकार तुटीसन त्यासना आकार कोयतानागत अर्धागोल व्हयी जास. तशे जयं ते शरीरनी कष्टसमुळे व्हनारी झिज भरी निंघत नही. आशा रोगले डॉक्टरनी भाशामा 'सिकल सेल' (sickle cell) म्हनतंस.

भिल समाजमझारली लगननी पध्दत (येक कुळ) आनि खूप जुना काळ पशी व्हयेल त्यासनं कुपोशन यावातून चारबी राज्यसमजारला भिल आदिवासीसमा सिकलसेलना फैलाव खूप परमानमा व्हयेल दखास. बाकीन्या आदिवासी जमातीसमाबी हाऊ आजार बळायेल शे. महाराष्ट्र आनि मध्य प्रदेशमा राहनारा कोरकू लोकंसमा हाईच 'स्थिती' शे. वर्तमानपत्रासमा कोरकूसवर ज्या बातमा येतीस त्यावरथीन तठला आदिवासीसनी आयुक्ष रेशा कमी जयी आशे ध्यानात येस. आपला भिलसनी आयुक्ष रेशाबी कमी ते व्हत नही ना ? - हाऊ प्रश्न आपलापुढे लगेच उभा -हास. काही वरीसपूर्वीसले सुभाश पावराना राडीकलम गावमा माले ९५ वरीसना येक मानोस भेटना व्हता. आपला छोटा उदयपूरना शंकरभाई तडवी यासलेबी 'दीर्घआयुक्ष' मिळेल शे. सापूताराना तुळशीरामबी जवळ जवळ ८० वरीसना व्हयेल शे, पन यानी पुढली पिढीले आशे आयुक्ष जगाले मिळई का ? चार राज्यासमा पसरेल आपली अफाट भील जनतानं भवितव्य काय शे ? हाऊ प्रश्न विचारनं आता खूप गरजनं शे.

शहरमा मजूरीकर्ता वनं ते आदिवासी कामगारंसले १०-१२ तास काम कयं तव्हळंच रोजनी मजूरी मिळंस. ती मजूरी त्या परत्येक ८-१५ दिवसमा जमा करीसन कोनाबी हातोहात आपला गावकडे धाडी देतंस. मजूरीना पैसा गावले घी जानारा मानुस तिकडून येस तधळ मका, बाजरी आशा शिधा घी येस. जवपावत कामना शिजन -हास तवपावत आदिवासी मजूर कामना जागेच तळ ठोकी -हास. तठे कोनी आजारी पडनं ते जडी-बुटी मिळत नही. डॉक्टरकडे गयं ते खूप महाग औशदं पेना पडतंस. पोऱ्यासोऱ्यासले शिकाले धाडानं जयं तरीबी शहरमजारल्या शाळा आशा कधळबी शाळात प्रवेश देत नहीत आनि कधळबी दाखला देत नहीत. म्हनजे मजूरीना रोख पैसा मिळनात तरीबी आशा कामगारसना कुटुंबले काहीच भवितव्य नही. काही वरीस गयातका मंग शहरमा कुठेतरी झोपडपट्टीमा जागा पाही तठे राहनं, नहीथे, हमालीनी ढकलगाडीवरच रातना निवास करी घेना-हायीच त्यासनं भवितव्य.

पंचमहाल भागमा लिमखेडा नावना तालुका शे, त्या तालुकातून दर आठवडाले दोन-तीन हजार आदिवासी मजुरीकर्ता बडोदा, सूरत ह्या शहरस्मा जातंस. जमीनना वारसा फगत मोठला आंडोरले मिळंस आनि म्हनून बाकीना पोऱ्यासले बाहेर मजूरीले जानं पडंस. आखो दुसरं कारनबी शे. लिमखेडा तालुकामा लगननं येळे पोरनं घर जी रक्कम देनी पडंस ती आता ५० ते ६० हजारपावत जायेल शे. भिलसमा हायी रक्कम सवता पोऱ्यानी आपला कष्टनी कमाई देवा आशी अपेक्षा -हास. हायी रक्कम कमाडाकर्ता बाहेरगावले ५-६ साल तरी मजूरी करीनी पडंस आनि म्हनून तठला लोकसनी शहरकडे रीघ लागेल शे. अजून तरी शहरमा मजूरी मिळंस. पन ती आता किती दिवस मिळई याना भरोसा नही.

महाराष्ट्रमजारला भील जवळपासना साखर कारखानासमा मजूरीले जातंस. राजस्थानमजारला भिलसले तशा कारखाना नहीत. त्या आता शिक्षन घेवाले लागनात. पन बहुतेक हॉटेलसमा प्रवाशीसना आरामकर्ता तयार व्हयेल मोठा जंजाळमा फशी जायेल शेत. त्यामा भील समाजन्या बायासनं खूप शोशन व्हयी राह्यनं. मध्यप्रदेशमजारला भील ते इंग्रज राजवटमाच हताश व्हयी गयात. इंग्रज सरकारनी त्यासले गुन्हेगार जमातमा टाकी दिधं व्हतं. त्यामुळे आता बकीना भटक्या आनि विमुक्त जमातीसनागत त्यासनी वाईट परिस्थिती शे. भिलसनी हायी परिस्थिती बदलाले ते पाहिजे, पन त्याकर्ता प्रयत्न करता करता भारत मजारला बाकीना खेडासना विकासना मार्ग आनि आदिवासी विकासना मार्ग येगळा -हातीन, हायी बिनइसरता. मांगला वरीसले 'कथा' नावना पुरस्कार डांग जिल्हातला डायाभाई वाढूले मिळना व्हता. तशेच भगवानदास पटेल यासनी राजस्थान आनि गुजरातना सिमावर राहनारा डुंगरी भिलसन महाभारत आनि काही महाकाव्य संग्रह कयथा, त्यासले केंद्रीय साहित्य अकादमीनी भाशा सन्मान दिधा. जधळ मारवाडना वार्षिक सांस्कृतिक कार्यक्रम व्हस, तो पाव्हाकर्ता जगभरना लोक तठे येतंस, त्यामा भिलना गाना आनि नाच यानं प्रदर्शन -हास. आपला तेजगडना आदिवासी आनि पोलिस यासमा तिरकामठा स्पर्धा लागंस, तधळ भिलसना जवान हमखास पदकं जिंकतंस. भोपाळना मानवसंग्रहमा भिलसना शिल्प आनि चित्र संग्रहालयनी शोभा वाढवतंस. महाराष्ट्रमजारला नवीन कवीसमा

वाहरू सोनवनेना सारखा कवी शे. याना आर्थ चार राज्यसमा आजबी कला, संस्कृती, कसरत ह्या क्षेत्रसमा भिलसनी आपलं 'स्थान' टिकाडेल शे. भिलस्नी संपत्ती जरी कमी जयी तरी त्यानी आपला मान आजूनबी जपाडी ठियेल शे. विकासना कोनताबी कामनी सुरवात ह्या स्वाभिमानपशी व्हवाले पाहिजे. भविष्यकाळमा आपला देशातला वैज्ञानिक विचारवंतसमा मुंडा, भिल, गोंड आशा जातीसना लोक आघाडीवर ऱ्हावाले पाहिजे आशे मनं मत शे. पन त्या ते सवताच मुंडा, भिल, गोंड शेतंस हायी जर विसरनात नहीथे ह्या जातीसबद्दल त्यासनामा कमीपननी भावना तयार जयी ते त्यामुळे आदिवासी संस्कृतीले आजबी जीवंत राहेल सत्त्व राहनार नही.

काही वरीसपूर्वीसले मी भारतमजारला काही आदिवासीसनं साहित्य, त्यासन्या कथा आनि कविता. ग्रंथरूपमा प्रसिध्द करानं काम हातमा घिदं. जधळ त्या पुस्तकना मजकूरनी जुळवाजुळव व्हत वनी तधळ त्या मजकूरले सुबक आकार देवाकर्ता सुधीर होरो नावना मन्हा येक जवान दोस्तले बलायं. तो आदिवासी शे. त्यानी अहमदाबादना डिझाईन इन्स्टीट्युटमा शिक्षन घियेल शे. नोकरीनी सुरवातलेच त्याले दरमहीना २०-२२ हजार रुपया मिळनार शेत. तरीबी तो ह्या काममा जीव वतीसन मेहनत घेस. तो मन्हा हापीसमाच ऱ्हास. तठेच सयंपाक करीसन खास आनि आदिवासीसना साहित्यले सुंदर रूप देवानं काम करस. हाऊ खरा आदिवासी. सवताना सांस्कृतिक पाळंमुळं जपाडीसन आदिवासी शेत म्हनून त्यानामा कोनाताबी न्यूनगंड नही. आखो अभिमानखाल तो आदिवासीसनी प्रगतीकर्ता कष्ट करी ऱ्हायना. आखो आधुनिक जगनं सगळं शिक्षन त्यानी मिळायेल शे. आपला भिलसमाजमारतीनबी आशा 'तेजस्वी' जवान तयार व्हवाले पाहिजेत. तशे पाहे ते त्या तशा तयार व्हयीबी ऱ्हायनात. आमन्हा बडोदाना विद्यापीठमा चित्रकलाना प्राध्यपकनी जागा येक जवान राठवा चित्रकारले मिळनी.

आपला नशीबमुळे आपला देशमा आदिवासी स्वशासनना नवा कायदा इयेल शे. मध्यप्रदेशमा प्रत्येक आदिवासी गावमा आता ग्रामसभा कारभार पहास. आपापली बौध्दीक संपत्तीनी आनि नैसर्गिक मालमत्तानी 'जोपासना' करनी, तिनावरला आपला हक्क सिध्द करी दखाडना तो सांभाळना. ह्या सगळा आपला 'कर्तव्य' शेतंस. ह्या हक्क घेवाकर्ता आता आपुले कोनतीबी नवीन लढाई करानी गरज नही. 'ढोल' ना याना आगोदरना ऑगस्टना अंकमा आदिवासी स्वशासनना सगळा कायदा प्रसिध्द करा व्हता. तो परत्येक सुशिक्षित आदिवासीनी वाचवा, आसे आमनं म्हननं शे, तशेच तो बाकीनासलेबी वाची दखाडवा, समजाडी सांगवा. खूप वरीसपशी आपून पुरानमधल्या गोष्टी ऐकत वन्हुत. आता नवा युगनी नवी गोष्ट तलवारी आनि तिरकामठा घीसन करता येनार नही. हायी गोष्ट आशा कायदासना कलम पोटकलमतीन जनमले यी. आनि भारतमा मानव अधिकारन्या चळवळी जोर धरी ऱ्हायन्यात. मानव अधिकार आयोग आता अगदी गरीबमजारला गरीबनंबी काय म्हननं शे, ते आयकी घेताले तयार शे. मध्यप्रदेशमजारला 'खानाबदोश' म्हनजे विमुक्त भिलसले यानंपुढे गुन्हेगार ना टिळा लायीसन जगानी आता गरज नही. त्यास्न्या रोजन्या पिडा, यातना तो आता मानव अधिकार आयोगनं पुढे मांडयी. त्यासनामजारला ज्या सुशिक्षित शेतंस, त्यासनी आशे करनं त्यासन 'पवित्र' कर्तव्य शे. गुजरात आनि महाराष्ट्रमजारला भिलसनी हायी लक्षात घेवाले पाहिजे, ह्या दोन राज्यसमा 'औद्योगिकरन' खूप मोठा प्रमानमा व्हयी ऱ्हायनं. त्यानामुळे याना पुढला काळमा खूप व्यवसाय आनि नौकऱ्या तयार व्हनार शेतंस. त्यामुळे आता आपला गावनी शाळमा आपला पोऱ्यासले धाडनं खूप गरजनं शे. आपला पोऱ्या जर शिकनात तरच त्यासले भवितव्य शे. नहीथे शहरस्मा मजूरी करता करता तठला बकाल वस्तीसमा भिलसन्याबी वस्त्या तयार व्हतीन. तिरकामठा आनि ब्रश जशा त्यासनी आजपावत चालाडात तशाच सहज वळनखाल यानंपुढे त्यासनी पेन आनि कॉम्प्युटर चालाडाले पाहिजे.

तेजगडले आम्ही येक प्रयोग करी पाह्या. तठला राठवा-भिल विद्यार्थीसकर्ता येक कॉम्प्युटरना वर्ग सुरू कया. जवळजवळ १२० पोरं पोरी तठे कॉम्प्युटर शिकाले येवा लागात. मांगला ५-६ महिनामा त्यावातला ६० जननी

कॉम्प्युटरमा खूप चांगली प्रगती करेल शे. जर प्रगतीना मार्ग खेडातच उपलब्ध जयात ते भिलसना पोऱ्यासले शहरमा मजूरीले जावानी गरज उरनार नही.

शहरमा जायेल आदिवासीसले तठे साधी मानुसकीनी वागनूकबी मिळत नही. शहरमा नंतरनी पीढीनी कायमनी वाताहत व्हत राही. त्यासाई आपापला गावमाच आयुक्षले नवीन वळन मिळई आशे पाह्य ते शहरमजारला लोक सुद खेडासना हेवा करतीन.

मांगला शतकमजार आपला देशमा जीवन जगाना ज्या बदल व्हयनात, त्या बदलसमा सगळात वांगला बदल म्हनजे खेडासकडथाइन शहरसकडे धावानी धडपड. शहरं जसजश्या वाढी ऱ्हायनात तसतश्या त्यासनामुळे किती वाईट वाईट गोष्टी घडतीस आनि आजारबी तयार व्हतंस. हाई आता आता कळाले लागनं. परत्येक शहरी मानोसले आता आता खेडामा जाइसन ऱ्हावा, तठे निसर्गनी सावलीमा बसवा आशे वाटाले लागं. पन तरीबी भारतमजारला खेडा अजून इतका सोयीसना जया नहीत, ते शहरी मानोसले त्या खरंच आपलाकडे खेची आनतीन. खेडासमा राहनारा भारतीय लोकंसमा गोंड, मुंडा आनि भिल ह्या सगळात जास्त शेतंस. भिलसनी जर ठरायं ते आदिवासी संस्कृतीले त्या 'तेजस्वी' पना दिवू शकतीन. आनि भारतना भविष्यकाळबी 'उज्वल' करू शकतीन. बाबो पिठोरो ह्या भिलस्ना देवरूपनं चित्र काढनारा चित्रकार 'लखारा' ह्या नाववरी वळखतंस, जर भिलसनी आपला गावनं शहर व्हवू देवानं टाळं आनि खेडासनं सांस्कृतिक आनि आर्थिक 'संवर्धन' करानं ठरायं, ते सगळी भिल जमात भारतना नवा शतकमझारला 'लखारा' ठरतीन. लखारा म्हनजे कलारेशा चितारनारा चित्रकार. आनि जशे आपला राष्ट्रगीतमा पंजाब, सिंधू, बंगाल आठला मानससना अभिमानखाल 'उल्लेख' येस तशा त्यानामा भिलसना सुध्दा 'अंतर्भाव' व्हयी.

O

वर्गणीदारांसाठी

प्रिय वाचक,

ढोल ची आजवरची मजल ही आपल्या सहभाग व सहकार्यामुळेच शक्य झालेली आहे. चार भाषांपासून सुरू झालेल्या या चळवळीत वेळोवेळी नवीन भाषांची भर पडत गेली. आज ढोलच्या चळवळीचा व्याप वाढत चालला असतां, ह्या सर्वच भाषांमध्ये ढोलचे प्रकाशन व त्याच्या वर्गणीची व्यवस्था या बाबतींत काही निश्चित धोरण घडविण्याची जरूर जाणवू लागली आहे. या बाबतींत खालील बाबींची खास नोंद घेण्याची विनंती. याविषयी अधिक माहितीसाठी वा शंकानिरसनासाठी पत्र वा फोनद्धारा आमच्याशी संपर्क साधावा.

- ऑगस्ट ९९ चा अंक प्रसिद्ध होऊ शकलेला नाही. आता जानेवारी–फेब्रुवारी २००० चा हा 'भिल्ल विशेषांक' आपल्या हाती आहे.
- ह्या अंकाची किंमत रू. २५/– आहे, परंतु यापुढील अंकापासून ढोलची किंमत कमी करून ती प्रतिअंकी रू. १५/– ठेवण्याचे निश्चित केले आहे, याची विशेष नोंद घ्यावी.
- ज्या वर्गणीदारांच्या आधीच्या वर्गणीमध्येच हा 'भिल्ल विशेषांक' समाविष्ट होत असेल, त्यांनी सन २००० च्याच दुसऱ्या अंकासाठी कृपया रू.१५ + रु. ५(टपालखर्चासाठी) मिळून एकूण रू. २०/– पाठवावेत.
- ज्या वर्गणीदारांची वर्गणी मार्च ९९ च्या अंकाबरोबरच पुरी झालेली आहे, त्यांनी या अंकासह सन २००० च्या दोन्ही अंकांसाठी रू.२५+रु.१५ मिळून एकूण रू. ४० पाठवावेत.
- वरील मुद्दे (३) व (४) पैकी आपल्या बाबतीत जो लागू पडत असेल, त्यानुसार रू. २०/– अथवा रू. ४०/– दि. १ मार्च २००० पर्यंत आमच्याकडे पाठवावेत, म्हणजे व्यवस्थापन सोयीचे पडेल.
- मनीऑर्डरच्या फॉर्ममध्ये सर्वात खाली जेथे 'मजकुरासाठी जागा' दिलेली असते, तेथे कृपया आपले पूर्ण नाव व पत्ता अवश्य लिहावा. मनीऑर्डरच्या फॉर्मपैकी एवढाच भाग आमच्याकडे राहत असल्याने ह्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.
- त्यानंतर सन २००१ पासून ढोलचे वर्गणीवर्ष जानेवारी ते डिसेंबर असे धरले जाईल.

साहित्य व भाषा तसेच आदिवासी संस्कृतीमध्ये रस असलेल्या आपल्या मित्रांनाही 'ढोल' चे वर्गणीदार होण्यास आग्रह करावा ही विनंती.

प्रकाशन विभाग
भाषा संशोधन–प्रकाशन केंद्र
६, युनायटेड अॅव्हेन्यू, दिनेश मिलजवळ, बडोदा ३९० ००७
फोन : ०२६५–३३११३०/३३१९६८

आदिवासी बोलीमध्ये **ढोल** हे नियतकालिक भाषा केंद्राद्वारे प्रकाशित केले जाते. अहिराणी, पावरी भिली, देहवाली, राठवी भिली, कुकणा डांगी, डुंगरी भिली, पंचमहाली भिली आणि भांतु अशा एकूण आठ बोलींमध्ये **ढोल** प्रसिद्ध करण्यात येते. आता चौधरी आणि गोर बंजारा अशा आणखी दोन भाषा **ढोल** समूहामध्ये सामील होत आहेत, आणि त्याचा व्याप अजून वाढविण्याचा आमचा प्रयत्न राहील. **ढोल**च्या अहिराणी आवृत्तीचे संपादक **डॉ. सुधीर देवरे** हे कला, लोकजीवन आणि लोकवाङ्मय यांचे अभ्यासक असून त्यांचा 'डंख व्यालेलं अवकाश' नावाचा कविता संग्रह मराठीत प्रकाशित झाला आहे.

प्रकाशक

भाषा संशोधन -प्रकाशन केंद्र

मुद्रक

आकार ऑफसेट, दांडिया बाजार, वडोदरा

ISSN : 0971 9156... 97